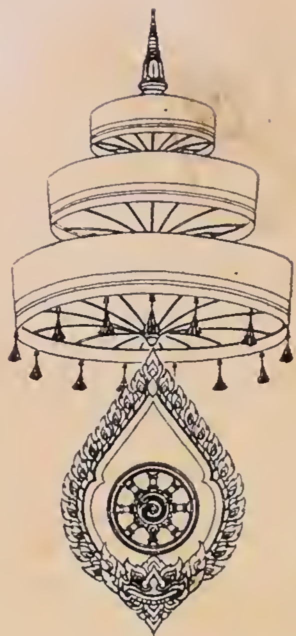

บุรุษอาชาไนย

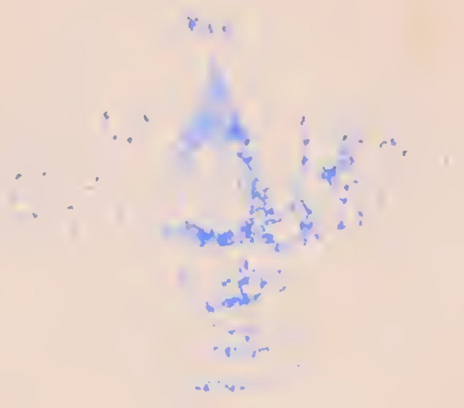
และ

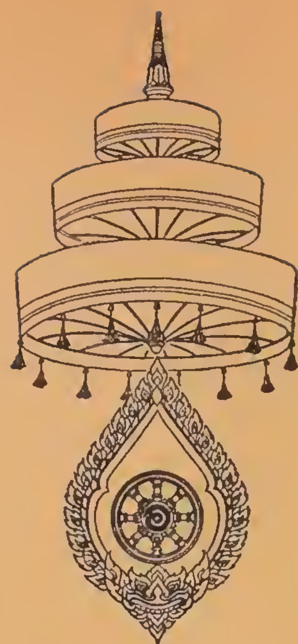
พระเกียรติประวัติ ร. ๔

พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการที่ระลึก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระเทพกิตติเมธี (หิ้น คนฺธาโร)

บุรุษอาชาไนย

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช (อุฏฐายีมหาเถร)

และ

พระเกียรติประวัติ ร. ๔

ของ

ขจร สุขพานิช

ณัฏฐวุฒิ สุทธิสงคราม

พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการที่ระลึก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระเทพกิตติเมธี (หิ้น คนฺธาโร)

เจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๗

คำอนุสรณ์

ท่านเจ้าคุณพระเทพกิตติเมธี มีชาติภูมิและพระอุปัชฌายะเดียวกัน แต่ท่านมีอายุพรรษาแก่กว่าหลายปี ได้คุ้นเคยกับท่านมานาน รู้สึกว่าท่านเป็นคนสะอาดมีระเบียบเรียบร้อยและมีอัธยาศัยเผื่อแผ่แต่ไม่ชอบสุงสิง ตั้งแต่ท่านเข้ามาอยู่ที่วัดมกุฏ-กษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร ท่านกลับไปเยี่ยมจังหวัดสงขลาเพียงครั้งเดียวหรือสองครั้งเท่านั้น โอกาสที่จะได้คุ้นเคยกับชาวจังหวัดสงขลาจึงมีน้อย นอกจากเมื่อมีใครเข้ามาไม่ว่าจะเป็นพระหรือคฤหัสถ์ไปเยี่ยม ท่านจะยินดีต้อนรับ หรือสงเคราะห์ด้วยความเต็มใจเสมอ แม้เมื่อครั้งหลัง ๆ เมื่อท่านเป็นพระราชาคณะแล้ว ฐานานุกรมของท่าน พระทางจังหวัดสงขลาก็ได้มาขอให้ท่านตั้งแก่พระภิกษุในจังหวัดสงขลาทุกตำแหน่งพร้อมด้วยใบตั้ง และยังสงเคราะห์ให้ผ้าไตรไปทุกราย ทั้ง ๆ ที่ท่านไม่รู้จักพระฐานานุกรมรูปนั้น ๆ หรือการสร้างการปฏิสังขรณ์วัดในจังหวัดสงขลา เมื่อท่านผู้ที่คุ้นเคยกันมาขอความช่วยเหลือจากท่าน ท่านก็ได้ช่วยไปตามกำลัง เมื่อท่านอาพาธได้ไปเยี่ยมท่านที่วัดและที่โรงพยาบาลหลายครั้ง ได้เห็นพระเถรานุเถระ และพระภิกษุสามเณร วัดมกุฏกษัตริยาราม ได้คอยปฏิบัติท่านด้วยความพร้อมเพรียง จึงรู้สึกปลื้มใจและอนุโมทนาเรื่องคิลานุปัฏฐากวัตรเป็นอย่างยิ่ง แม้ศิษยานุศิษย์ของท่านที่เป็นคฤหัสถ์ พร้อมทั้งอุบาสกอุบาสิกาวัดมกุฏกษัตริยาราม ก็ได้เอาใจใส่เยี่ยมเยียนท่านเป็นประจำ เมื่อท่านได้ถึงแก่มรณภาพแล้ว เจ้าคุณพระราชกวีขอให้ช่วยเรียบเรียงประวัติของท่านเจ้าคุณพระเทพกิตติเมธี, จึงยินดีรับทำ และการเรียบเรียงประวัตินี้ก็ได้อาศัยบันทึกของท่านบ้าง และจากลายพระหัตถ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช วัดมกุฏกษัตริยารามบ้าง เป็นหลัก

อันที่จริง ท่านเจ้าคุณพระเทพกิตติเมธี ท่านมีศีลาจารวัตรเคร่งครัดในพระวินัย และมีอัธยาศัยตรงไปตรงมา ผิดเป็นผิด ถูกเป็นถูก เมื่อครั้งท่านยังเป็นเปรียญ บรรดาเปรียญรุ่นเดียวกันทั้งในวัดมกุฏกษัตริยาราม และในต่างวัดให้สมญาแก่ท่านว่า "บรรทัดทองเหลืองผังเหล็ก" เพราะความตรงและความแข็งต่อระเบียบของท่าน และการเป็นอยู่ของท่าน คนที่ไม่คุ้นเคยแล้วจะเข้าใจว่าท่านเป็นคนตระหนี่ และมีจิตใจคับแคบ แต่ถ้าได้คุ้นเคยกับท่านอย่างแท้จริงแล้ว จะรู้ได้ว่า ตรงกันข้ามกับความรู้สึกนั้น เมื่อท่านได้คุ้นเคยกับท่านอย่างแท้จริงแล้ว จะรู้ได้ว่า ตรงกันข้ามกับความรู้สึกนั้น เมื่อท่านได้ถึงแก่มรณภาพไปเช่นนี้ จึงเป็นที่อาลัยเสียดายในการที่ต้องสูญเสียพระเถระผู้ใหญ่ในคณะธรรมยุตรูปหนึ่ง เพราะอีกไม่กี่วันท่านก็จะได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นธรรม.

พระธรรมปัญญาจารย์

วัดโสมนัสวิหาร

๑๙ มกราคม ๒๕๑๗

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านเจ้าคุณ พระเทพกิตติเมธี (หั้น คนฺธาโร ป.ธ ๖) เจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ในวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๗ คณะกรรมการได้ประชุมปรึกษาตกลงให้จัดพิมพ์หนังสือสำหรับแจกเป็นธรรมบรรณาการที่ระลึกในงาน เรื่อง พระเกียรติประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันประกอบด้วยเรื่อง บุรุษอาชาไนย กับ ปฐมบูรพาจารย์ของคณะธรรมยุต อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช (อุฏฐายีมหาเถร) วัดมกุฏกษัตริยาราม เรื่อง พระพุทธไพรีพินาศ ของคุณณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม เรื่อง วิกฤตกาลเงียบเมื่อร้อยปีก่อน กับเรื่อง หมอบรัดเลและมิชชันนารีอเมริกัน ของคุณขจร สุขพานิช อ.บ., ป.ม. ซึ่งทางวัดได้ขออนุญาตจัดพิมพ์เรื่องดังกล่าว และท่านเจ้าของเรื่องก็ยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์ จึงขอขอบคุณท่านเจ้าของเรื่องไว้ ณ โอกาสนี้ด้วยเป็นอย่างยิ่ง

คำนำเกี่ยวกับหนังสือดังกล่าว ที่เห็นว่าเขียนไว้อย่างกะทัดรัดดียิ่ง ก็คือของท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ผิน สุวโจ) วัดบวรนิเวศวิหาร ดังข้อความบางตอนที่ขอคัดมาแสดงไว้ให้ปรากฏ ณ ที่นี้เพื่อความเข้าใจอันดีของท่านผู้อ่านคือ

"หนังสือทั้ง ๓ เรื่องนี้ ล้วนเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เห็นว่าเรื่องทั้ง ๓ นี้เป็นเรื่องที่เผยพระเกียรติคุณ

อันลี้ลับของรัชกาลที่ ๔ ให้จะแจ้งแก่คนในภายหลัง จึงให้ชื่อรวมแห่งหนังสือนี้ว่า **พระเกียรติประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** หนังสือนี้ แสดงพระชีวประวัติของรัชกาลที่ ๔ ที่เกี่ยวเนื่องแก่บุคคลและการงานนั้น ๆ ไว้อย่างพิสดารละเอียดดีมาก ...ส่วนเรื่องทรงบริหารประเทศไทย ในสมัยที่ชาวตะวันตกล่าเมืองขึ้นต้องทรงต่อสู้เหตุการณ์นั้น ๆ ด้วยพระคุณธรรม และพระปรีชาญาณอันประเสริฐรักษาประเทศชาติให้พ้นภัยได้ ตลอดถึงรัฐประศาสโนบายของรัชกาลที่ ๕ ที่เราสรรเสริญกันนักว่า เป็นนโยบายที่ยอดเยี่ยม ก็สืบต่อจากรัชกาลที่ ๔ นั่นเอง ข้อนี้จะเห็นได้จากเรื่องหมอบรัดเล ที่เล่าถึงต่างประเทศหาเหตุจะทำสงคราม ด้วยความเหยียดหยามพระบรมเดชานุภาพ จนถึงหม่อมราโชทัยเสียชีวิตนั้น เป็นการยากที่ผู้มีคุณธรรมอ่อนและสายตาสั้นจักอดกลั้นอยู่ได้ ถ้าทรงผลุนผลัน ยั้งไว้ไม่ทัน สงครามก็เกิด เมื่อเกิดสงครามแล้ว ผลจะเป็นอย่างไร ก็มีประเทศญวน ประเทศพม่า เพื่อนบ้านของเราเป็นตัวอย่างอยู่แล้ว เราทั้งหลายจึงเป็นลูกหนี้ในพระคุณอยู่ด้วยกันทุกคน แต่เป็นลูกหนี้ที่ยังไม่รู้จักเหตุที่เป็นมาโดยแจ้งชัด หนังสือนี้ช่วยเปิดหูเปิดตาให้เราได้รู้จักเหตุนี้ขึ้น"

ขอกุศลธรรมทานมัยกับทั้งกุศลบุญราศีส่วนอื่นทั้งมวลที่ญาติ ศิษยานุศิษย์และผู้เคารพนับถือได้พร้อมเพรียงร่วมกันบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายแด่ ท่านเจ้าคุณพระเทพกิตติเมธี (หิ้น คนฺธาโร) ด้วยความเคารพ และด้วยความกตัญญูกตเวทิตาธรรมนี้ จงเป็นพลวปัจจัย อำนวยอิฏฐวิบากสมบัติมนุญผลอันเป็นที่เจริญใจ แด่ท่านเจ้าคุณพระเทพกิตติเมธี (หิ้น คนฺธาโร) โดยควรแก่ฐานะในสัมปรายภพทุกประการเทอญ.

พระราชสิริ

รักษาการในหน้าที่เจ้าอาวาส

วัดมกุฏกษัตริยาราม

พระเทพกิตติเมธี (หิ้น คนฺธาโร)

ชาตะ : ๑๗ เมษายน ๒๔๔๒

มรณภาพ : ๒๘ ตุลาคม ๒๕๑๖

ชีวประวัติ

ของ

พระเทพกิตติเมธี

วัดมกุฏกษัตริยาราม

ชาติภูมิ

เกิดวันจันทร์ที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ตรงกับขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน จ.ศ. ๑๒๖๑ เวลา ๗.๑๒ น. โยมชายชื่อ **กุ๋นฮวด** โยมหญิงชื่อ **จู่ล้น** นามสกุล **หุตาคม** ณ ที่บ้านเลขที่ ๕๒ ถนนชายทะเล ตรงข้ามบ้อมประจันตคีรีเขต ตำบลบ่อพลับ อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา นามเดิม **หิ้น หุตาคม** และมีพี่น้องรวม ๕ คนคือ

๑. นางกิ้มเขี้ยว

๒. พระเทพกิตติเมธี

๓. พระภิกษุพนม

๔. นางสาวกิ้มเหี้ยง

๕. นายวุฒิ

การศึกษาเบื้องต้น

เมื่ออายุได้ ๙ ขวบ มารดาบิดาได้ส่งให้ไปอยู่กับ**พระอาจารย์พรหม** วัดท้ายยอ ตำบลเกาะยอ อำเภอเมืองสงขลา เพื่อศึกษาอักษรสมัยเบื้องต้น อยู่วัดท้าย

ยอประมาณ ๒ ปี พระอาจารย์พรหม ได้ย้ายเข้ามาอยู่**วัดมัชฌิมาวาส** ในเมืองสงขลา จึงได้ย้ายตามท่านมาด้วย เพราะใกล้บ้าน เมื่อมาอยู่ที่วัดมัชฌิมาวาสแล้ว ได้เข้าศึกษาใน**โรงเรียนวชิราวุธ** เรียนอยู่จนจบชั้นของโรงเรียนในสมัยนั้น ในระหว่างที่เรียนอยู่ที่โรงเรียนนี้ พระอาจารย์พรหมได้ถึงแก่มรณภาพ จึงได้ย้ายไปอยู่กับ**พระอาจารย์คง** ในวัดเดียวกัน และหลังจากพระอาจารย์พรหม ถึงแก่มรณภาพแล้วประมาณ ๑ ปี บิดาก็ได้ถึงแก่กรรมอีก ได้อยู่กับพระอาจารย์คง ประมาณปีกว่าจึงได้ลาท่านไปอยู่บ้าน และเมื่อเรียนจบหลักสูตรของโรงเรียนมหาวชิราวุธแล้ว จึงได้ไปศึกษาภาษาอังกฤษที่โรงเรียนราษฎร์ของ**ครูพลับ** ซึ่งครูพลับสอนด้วยตนเอง ได้ศึกษาอยู่ ๒ ปี จึงออกจากโรงเรียน และได้อยู่ช่วยทำงานทางบ้านอยู่อีกประมาณ ๒ ปี จึงได้ออกบรรพชา

บรรพชาอุปสมบท

วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้บรรพชาเป็นสามเณร ที่วัดมัชฌิมาวาส โดยมี ท่านเจ้าคุณ**พระรัตนธัชมุนี (อิสฺสรญาโณ จู ป.ธ.๗)** เมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ **พระอโนมคุณมุนี** เป็นพระอุปัชฌายะ พออายุครบอุปสมบท วันที่ ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้อุปสมบทที่วัดนั้น มีท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี นั่นเองเป็นพระอุปัชฌายะ **พระครูปลัดร่วง ปณฺฑิโต** วัดมัชฌิมาวาส เมื่อครั้งยังเป็นพระปลัด เป็นพระกรรมวาจาจารย์ เมื่อบรรพชาอุปสมบทแล้ว ก็ได้ศึกษาพระธรรมวินัยตลอดมา ครั้นถึงวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้ย้ายเข้ามาอยู่ **ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม** กรุงเทพมหานคร เพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไป

การศึกษาพระปริยัติธรรม

พ.ศ. ๒๔๖๑ สอบนักธรรมชั้นตรีได้ (สอบสนามมณฑล) เมื่อครั้งอยู่ที่วัดมัชฌิมาวาส สงขลา

พ.ศ. ๒๔๖๒ สอบนักธรรมชั้นโทได้ (อยู่สำนักวัดมกุฏกษัตริยาราม)

พ.ศ. ๒๔๖๖ สอบ ป.ธ. ๓ ได้

พ.ศ. ๒๔๖๗ สอบ ป.ธ. ๔ ได้

พ.ศ. ๒๔๖๘ สอบ ป.ธ. ๕ ได้

พ.ศ. ๒๔๗๐ สอบ ป.ธ. ๖ ได้

เมื่อสอบได้เป็นเปรียญ ๖ ประโยคแล้ว ก็ไม่ได้สอบต่อไปอีก จึงได้ช่วยปฏิบัติกิจพระศาสนา เป็นต้นมา

หน้าที่การงานด้านศึกษาและเผยแผ่

พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นกรรมการนักธรรมชั้นตรีของวัด

พ.ศ. ๒๔๖๘ รับเวรแสดงพระธรรมเทศนา ในวันธรรมสวนะเวลาบ่าย และต่อมาก็เคยแสดงธรรม ในวันธรรมสวนะเวลาเช้าด้วย

พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นกรรมการตรวจนักธรรมชั้นตรี-โท สนามมณฑลอยุธยา มณฑลราชบุรี และสนามหลวง

พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นกรรมการตรวจบาลีในวัด และในปีนี้เป็นเลขานุการสนามหลวงแผนกธรรมด้วย

พ.ศ. ๒๔๗๓ เป็นครูสอนบาลี

พ.ศ. ๒๔๗๔ เป็นกรรมการตรวจบาลีประโยค ๓ สนามหลวง

หน้าที่การงานด้านปกครอง

พ.ศ. ๒๔๘๖ เป็กรรมการวัด

พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นกรรมการเถรสมาคมธรรมยุต

พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นพระวินัยธรชั้นต้น

พ.ศ. ๒๔๙๒ เป็นกรรมการพิจารณาร่าง พ.ร.บ. บริหารคณะสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๐๒ รักษาการเจ้าอาวาสชั่วคราว เนื่องจากเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เดินทางไปประเทศอินเดีย

พ.ศ. ๒๕๐๔ รักษาการเจ้าอาวาสชั่วคราว เนื่องจากเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ อาพาธรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาล

พ.ศ. ๒๕๐๙ รักษาการเจ้าอาวาสชั่วคราว เนื่องจากเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เสด็จจังหวัดเชียงใหม่

พ.ศ. ๒๕๑๐ รักษาการเจ้าอาวาสชั่วคราว เนื่องจากเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เสด็จประเทศศรีลังกา

พ.ศ. ๒๕๑๑ รักษาการเจ้าอาวาสชั่วคราว เนื่องจากเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เสด็จภาคใต้และประเทศมาเลเซียครั้งหนึ่ง และเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ประชวร เสด็จประทับโรงพยาบาลอีกครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๕๑๓ รักษาการเจ้าอาวาสชั่วคราว เนื่องจากเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เสด็จฮ่องกง และเกาลูน

พ.ศ. ๒๕๑๔ เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม

พ.ศ. ๒๕๑๕ เป็นเจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม และเป็นพระอุปัชฌายะประเภทวิสามัญ

สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็นพระราชาคณะสามัญ มีราชทินนามว่า **พระปริยัติเมธี**

พ.ศ. ๒๔๙๗ เป็นพระราชาคณะชั้นราช ในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๕๐๒ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ มีราชทินนามว่า **พระเทพกิตติเมธี**

อวสานแห่งชีวิต

ท่านอาพาธเป็นโรคมะเร็งในต่อมน้ำเหลือง ครั้งแรก ๆ ก็ไปตรวจรักษาที่สถาบันมะเร็งแห่งชาติ แต่ไม่อยู่ที่โรงพยาบาล ต่อมาอาการหนักขึ้นหมอจึงแนะนำให้ท่านเข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลกรุงเทพ ทางวัดจึงได้นำท่านส่งเข้าโรงพยาบาลกรุงเทพ เมื่อได้รับการรักษาพยาบาลมีอาการดีขึ้น แต่ไม่หายเป็นปกติ ท่านต้องการกลับวัด ศิษยานุศิษย์ไม่ขัดใจท่าน จึงนำท่านกลับวัด ภิกษุสามเณรก็เข้าเวรปฏิบัติที่กุฏิท่าน มีทั้งพระนวกะที่เป็นหมอเป็นแพทย์ และแพทย์ที่เป็นศิษยานุศิษย์ที่เป็นคฤหัสถ์ ได้พร้อมเพรียงกันจัดให้มีเตียงคนไข้ เครื่องเวชภัณฑ์พร้อมทั้งยาและเครื่องช่วยหายใจ ที่จะต้องใช้ในเวลายามฉุกเฉิน แต่ถึงกระนั้น อาการอาพาธของท่านก็ดีขึ้นบางวัน แล้วกลับทรุดหนักลง จึงถึงแก่มรณภาพ เมื่อวันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ เวลา ๑๙.๔๐ น. รวมอายุ ๗๕ ปี พรรษา ๕๕.

สารบาญ

บุรุษอาชาไนย*

องค์หนึ่งของชาติไทย

สมเด็จพระสังฆราช (อุฏฐายีมหาเถร)

วัดมกุฎกษัตริยาราม

ทุลฺลโภ ปุริสาชญฺโญ น โส สพฺพตฺถ ชายติ
ยตฺถ โส ชายตี ธีโร ตํ กุลํ สุขเมธติ.

บุรุษอาชาไนยหาได้ยาก ท่านไม่ได้เกิดในที่ทั่วไป
ท่านเป็นนักปราชญ์เกิดในสกุลใด สกุลนั้นย่อมประสบสุข.

๏ ๏ ๏

ความนับถือที่เกิดขึ้นในใจของคนทั้งหลาย เป็นของแปลก แม้ไม่เคยเห็นตัวบุคคลที่ตนนับถือนั้นเลยก็เกิดขึ้นได้ เพราะได้ทราบคุณงามความดีที่เป็นเกียรติปรากฏอยู่ เช่นพระนเรศวรมหาราช ผู้ทรงกู้เอกราชของชาติไทย ให้พวกเราผู้เป็นเผ่าไทยได้มีอิสรภาพสืบมา เราจึงเคารพนับถือบูชา ทั้งที่ไม่เคยเห็นพระองค์ท่านเลยว่ามีพระรูปพระโฉมเป็นอย่างไร หรือแม้สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเจ้าของพระพุทธศาสนาที่เรานับถืออยู่ทุกวันนี้ เราก็ไม่เคยได้เห็นพระองค์ท่านเลย เท่าที่ได้

---

* พระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงนิพนธ์ไว้เมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระศาสนโศภน

เท่าที่ได้พรรณนามานี้ เพื่อชี้ให้เห็นว่า รูปโฉมไม่สำคัญเท่าคุณความดี คุณ-ความดีย่อมอยู่เหนือรูปโฉม แม้รูปโฉมจะไม่ปรากฏให้เราเห็น แต่เมื่อพระคุณของท่านปรากฏแก่ใจแล้ว ก็จูงใจให้เลื่อมใสนับถือ แล้วก็ไหว้กราบเคารพบูชาได้โดยสนิทใจ แต่คุณความดีเป็นสิ่งไม่มีตัวตนให้เห็นได้ ต้องมีรูปร่างเป็นที่อาศัย ความดีจึงปรากฏที่ตัวบุคคลผู้ทำ ติดอยู่กับชื่อกับสกุลของผู้ทำ ซึ่งทรงอยู่ชั่วชีวิตหนึ่งแล้วแตกดับหายไป การที่จะให้นึกถึงคุณความดีของท่านผู้ทรงคุณความดี จึงต้องมีสิ่งสะดุดตาและจูงใจให้นึกได้ สิ่งที่จูงใจดีที่สุดก็คือ รูปโฉมของท่านผู้เป็นเจ้าของคุณความดีนั่นเอง ข้อนี้พิสูจน์ให้เห็นว่า รูปโฉมไม่สำคัญเท่าคุณความดีก็จริง แต่ก็สำคัญในด้านวัตถุที่เป็นเครื่องจูงใจ ให้นึกและให้สำนึกในพระคุณของท่าน แล้วก็เตือนก็เร่งเร้าใจให้เอาใจใส่ให้พยายามรักษาคุณสมบัติของท่านที่ได้สร้างสมไว้ให้ ด้วยการสร้างสมคุณความดีของตนเองให้เกิดให้มีเพิ่มขึ้น ไม่หยุดเพียงแค่เสวยผลแห่งความดีที่ท่านได้สร้างไว้ให้ ความเจริญรุ่งเรืองงอกงามมั่นคงแห่งวงศ์ตระกูล ตลอดถึงประ-เทศชาตินั้น ขึ้นอยู่กับการรักษาความดีอันเป็นเกียรติคุณที่บุรพชนได้สร้างไว้ดีแล้วและพยายามสร้างต่อให้ก้าวหน้าออกไปไม่หยุดเสีย

อันการสร้างคุณความดีที่เป็นทางเจริญนั้น มิใช่ทำได้ง่าย ๆ ต้องมีกำลังใจหลายอย่าง เช่นความพากเพียรบากบั่นไม่ขาดสาย ความยอมสละสุขเฉพาะหน้าความอดทนอย่างสูง ความกล้าหาญ ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคภัยอันตราย ความเชื่อตัวเองว่าสามารถบรรลุผลที่มุ่งหมายข้างหน้า หากขาดกำลังใจเหล่านี้เสียแล้ว ก็ยากที่จะบรรลุความเจริญก้าวหน้าที่ตนมุ่งหมาย การงานที่เป็นทางเจริญส่วนใหญ่ หรือที่ปรากฏผลในกาลไกล หรือการงานที่ทำยากต้องผ่าอุปสรรคภยันตราย ย่อมหาคนทำได้ยาก เพราะคนโดยมากชอบสิ่งที่ง่าย ชอบทำแต่การที่ง่ายที่สะดวกเสียโดยมาก แต่สิ่งใดที่ได้ง่ายหรือทำง่าย สิ่งนั้นก็เป็นของธรรมดาสามัญ ไม่ใช่ของประเสริฐหรือไม่อัศจรรย์ ซึ่งใคร ๆ ก็อาจหาได้ทำได้ ส่วนสิ่งที่ประเสริฐหรืออัศจรรย์ ย่อมเป็นของได้ยากทำยาก

ย่อมเป็นวิสัยของบุคคลผู้มีคุณสมบัติพิเศษเหนือบุคคลธรรมดาสามัญ คือมีสติปัญญา มีความพากเพียร ความอดทนเป็นพิเศษ จึงสามารถทำได้ เพราะฉะนั้น ผู้ใดทำสิ่งที่ยาก ซึ่งบุคคลอื่นในสมัยเดียวกันไม่สามารถทำได้ ผู้นั้นย่อมเป็นบุคคลพิเศษอัศจรรย์เหนือบุคคลอื่นทั้งมวล เป็นผู้สมควรแก่ความยกย่องเชิดชูคุณงามความดีให้ปรากฏเป็นเกียรติยศเกียรติคุณของชาติ ว่าได้มีบุคคลผู้มีปรีชาสามารถและกล้าหาญไม่น้อยหน้าชาติอื่นหรือเหนือชาติอื่น เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจและปลุกใจอนุชนชั้นหลังให้สำนึกตนว่า ตนเป็นอนาคตของตระกูลและของของชาติ เป็นผู้มีหน้าที่ต้องดำรงรักษาเกียรติของตระกูลของชาติไว้ ด้วยการพยายามสร้างคุมสมบัติพิเศษให้มีในตน ตามเยี่ยงอย่างบุรพชนของตน ที่ได้สำแดงความกล้าหาญและปรีชาสามารถให้เป็นแบบอย่างมาแล้ว หากยังมีผู้พยายามทำความดีที่ทำได้ยกสืบต่อกันอยู่เพียงใด ความเสื่อมแห่งวงศ์ตระกูลตลอดถึงประเทศชาติและพระศาสนาก็ไม่มีช่องทางที่จะบังเกิดขึ้น จักมีความเจริญเกิดสืบต่อกันอยู่ไม่ขาดสายเพียงนั้น. การสร้างและประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นไว้บนพระพิมาน ณ เจดีย์สถานอันเป็นที่เคารพบูชา ก็เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้ระลึกถึง พระบรมราชคุณูปการอันยิ่งใหญ่ไพศาล ที่ได้ทรงสร้างไว้ให้แก่ชาติไทย เพื่อปลุกใจพวกเราผู้เป็นอนุชนของชาติไทย ให้ช่วยกันสงวนรักษาสมบัติอันประเสริฐที่พระองค์ได้ทรงสร้างพระราชทานไว้ ด้วยพระปรีชาสามารถ และด้วยพระวิริยานุภาพเป็นมหัศจรรย์ เหนือประมุขของชาติทั้งมวลในอาเซียสมัยนั้น.

ก็สมบัติอันประเสริฐที่ได้ทรงสร้างไว้ให้พวกเรานั้น ย่อมมีทั้งด้านชาติทั้งด้านศาสนา การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวช เป็นผลดีแก่ประเทศชาติอย่างใหญ่หลวง นอกจากได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมจนทรงรอบรู้ภาษามคธอ่านพระไตรปิฎกรู้พระพุทธวจนะและพระพุทธาธิบาย เป็นทางให้ทรงสามารถฟื้นฟูการปฏิบัติธรรมวินัย ให้เป็นไปถูกต้องตามคลองวินัยคลองธรรมแล้ว ยังเป็นทางให้พระองค์ทรงทราบซึ้งชีวิตจิตใจ และความเป็นอยู่สุขทุกข์ของอาณาประชาราษฎรของพระองค์

จึงแยกเป็น ๒ ฝ่าย พวกสมัยเก่าเห็นว่าถ้าอังกฤษลดหย่อนผ่อนผันข้อความที่ปรารถนาลง อย่าให้ขัดกับประเพณีบ้านเมืองก็ควรทำ ไม่เช่นนั้นก็ไม่ควรยอมทำ ฝ่ายพวกสมัยใหม่เห็นว่าโลกยวิสัยทางตะวันออกนี้ ถึงเวลาเปลี่ยนแปลง ด้วยฝรั่งมีอำนาจขึ้น จีนเป็นประเทศใหญ่อังกฤษยังบังคับได้ ไทยเป็นประเทศน้อยไหนจะยอมตามใจไทยอย่างไร ๆ ไทยก็ต้องทำหนังสือสัญญาใหม่กับอังกฤษไม่เร็วก็ช้า ถ้าไม่ยอมก็คงเกิดภัยอันตรายแก่บ้านเมือง แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงการณ์ได้ไกลกว่าผู้อื่นทั้งหมด ทรงพระราชดำริว่าทางที่จะปลอดภัยมีทางเดียว คือต้องยอมทำหนังสือสัญญาโดยดีให้เกิดไมตรีจิตต่อกัน แล้วจึงชี้แจงกันฉันท์มิตรให้ลดหย่อนผ่อนผันในข้อสัญญา อย่าให้เกิดยุคเข็ญแก่บ้านเมือง ใช่แต่เท่านั้น ยังได้ทรงพิจารณาเห็นต่อไปว่า ประเทศทั้งหลายทางตะวันออกนี้ ต่อไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฏฐาภิปาลโนบายของประเทศไทย ให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรม ก็อาจไม่ปลอดภัยไปได้ เพราะฉะนั้น พอเสด็จผ่านพิภพก็ทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า เริ่มด้วยให้เลิกประเพณีเข้าเฝ้าตัวเปล่าไม่สวมเสื้อ ให้เจ้านายและข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้าต่อไปเป็นนิตย์เป็นอาทิ เมื่อถึงคราวทำหนังสือสัญญากับต่างประเทศ ก็ทรงผ่อนผันด้วยพระราช-กุศโลบายอันรอบคอบให้เป็นผลดีแก่บ้านเมือง ทรงผูกไมตรีกับชาวต่างประเทศตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมา เช่น สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษเป็นต้น เป็นทางให้เกิดความนิยมนับถือและความเกรงใจ เป็นผลดีให้ประเทศไทยดำรงรักษาเอกราชและอธิปไตยไว้ได้โดยสวัสดี ในขณะที่ประเทศใกล้เคียงรอบประเทศไทยได้สูญเสียเอกราชและอธิปไตยไม่มีเหลือ ประเทศชาติในตะวันออกในสมัยนั้น มีประเทศชาติไทยประเทศเดียว ที่ยังรักษาเอกราชและอธิปไตยของชาติไว้ได้ทั้งที่เป็นประเทศเล็ก มีกำลังน้อย แต่เพราะพระมหากษัตริย์ผู้เป็นประมุขของชาติ ทรงพระปรีชาญาณสุขุมคัมภีรภาพหยั่งเห็นเหตุการณ์ไกล ทรงดำเนินรัฏฐาภิปาลโนบาย

โดยรอบคอบ จึงทรงสามารถดำรงเอกราชและอธิปไตยไว้ได้ เป็นเหตุให้พวกเราผู้เป็นอนุชนของชาติไทย ได้รับความนับถือของชนชาวอารยชาติทั้งหลาย ว่าไทยเป็นชาติที่มีอารยธรรม ไม่ถูกดูหมิ่นเหยียดหยามอย่างชนชาติอื่น จึงควรกล่าวได้โดยสนิทใจและเต็มความรู้สึกว่า เอกราชและอธิปไตยของไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ มาก็ดี ความนับถือของชนชาวอารยชาติที่มีต่อชาติไทยก็ดี เป็นสมบัติอันประเสริฐหาค่ามิได้ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสงวนรักษาและทรงสร้างไว้ให้แก่ประชาชาติไทย ซึ่งประชาชาติไทยทุกถ้วนหน้าควรสำนึกในพระบรมราชคุณูปการอันยิ่งใหญ่หาที่เปรียบมิได้นี้ทั่วกัน.

ด้วยพระปรีชาญาณอันแหลมลึกนี้ สำแดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเป็นบุรุษอาชาไนยที่หาได้ยาก เสด็จอุบัติขึ้นในประเทศไทย เพื่อจรรโลงไทยไว้ให้ปลอดพ้นภัยพิบัติอุปัทวันตราย ดำรงรักษาความเป็นไทยไว้ได้โดยสวัสดี มีความเจริญสุขสืบมาสมจริงตามพระพุทธภาษิตที่ได้ลิขิตไว้ ณ เบื้องต้นว่า "บุรุษอาชาไนยหาได้ยาก, ท่านไม่เกิดในที่ทั่วไป, ท่านเป็นนักปราชญ์เกิดในสกุลใด สกุลนั้นย่อมประสบสุข" ดังนี้.

การศึกษาภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยนั้น เป็นคุณแก่ชาติไทยหาที่สุดมิได้ ดังพรรณนามา การที่พระองค์ทรงผนวชนานในพระพุทธศาสนา เป็นคุณประโยชน์ใหญ่หลวงแก่ชาติไทย ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนสมบัติอันประเสริฐที่ได้ทรงสร้างไว้ให้ในด้านพระศาสนานั้น ปรากฏในเรื่อง "พระปฐมบุรพาจารย์ของคณะธรรมยุต" ในหนังสือนี้ส่วนหนึ่งแล้ว แต่มีพระคุณสำคัญที่สมควรยกขึ้นแสดงเพิ่มเติมในที่นี้ก็คือ ข้อที่พระราชทานเสรีภาพแก่พระสงฆ์ทั้งปวง ในการปฏิบัติตามพอใจในลัทธินิกายที่ตนนับถือ คือจำเดิมแต่ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้ทรงประดิษฐานธรรมยุตติกนิกายขึ้นไว้ด้วยพระองค์เอง ด้วยความลำบากและมีเหตุขัดข้องหลายครั้งหลายคราว ก็ดูประหนึ่งจะทรงรังเกียจพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายซึ่งเป็นคณะเดิม เป็นที่สงสัยกันอยู่โดยมาก แต่ครั้น

เมื่อพระองค์ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นแล้ว ก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตว่า พระสงฆ์พวกใดคณะใดหรือลัทธิใดก็จงถือตามใจของตน มิให้มีข้อห้ามปรามพระสงฆ์คณะมหานิกาย พระองค์ก็ทรงยกย่องให้ตั้งอยู่ในตำแหน่งฐานันดรศักดิ์ ตามสมควรแก่ศีลคุณสุตคุณ ส่วนพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกาย ก็ทรงยกย่องขึ้นเป็นพระราชาคณะตำแหน่งเก่าบ้าง ตำแหน่งใหม่บ้างตามสมควร พระสงฆ์ทั้ง ๒ นิกายก็ได้ประพฤติพรหมจรรย์โดยความผาสุก ปราศจากความหวาดหวั่น อันนี้ย่อมเป็นข้อสำคัญที่แสดงให้เห็นว่า พระองค์มีพระหฤทัยเที่ยงตรงยุติธรรม ซึ่งน่าเคารพบูชาอย่างยิ่ง ความจริงข้อนี้ปรากฏในจดหมายเหตุ เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา และทรงตั้งนิกายพระสงฆ์ธรรมยุต ในที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชวรทรงทักท้วงเนื่องด้วยการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงดำรัสสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุตกลับห่มคลุมอย่างพระมหานิกายจนสิ้นรัชชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระเถรธรรมยุตทั้งปวงเข้าชื่อกันยื่นฎีกาต่อเสนาบดี ขอให้นำความกราบทูลว่า ที่ต้องถูกบังคับขืนใจให้ครองผ้าตามแบบอย่างที่ไม่เลื่อมใส มีความเดือดร้อน ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้พระสงฆ์ธรรมยุตติกากลับครองผ้าแหวกเหมือนอย่างเดิม แต่เกิดความลำบากพระราชหฤทัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะจะดำรัสสั่งให้ห่มผ้าอย่างพระมหานิกายต่อไป ก็ผิดกับคติซึ่งพระองค์เองได้ทรงตั้งไว้ ทั้งจะทำให้พระสงฆ์ธรรมยุตยิ่งรู้สึกเดือดร้อนหนักขึ้น ถ้าหากกลับครองแหวกตามอำเภอใจ จะทรงทำอย่างไรก็ยากอยู่ แต่จะพระราชทานพระบรมราชานุญาต ก็ผิดกับที่ได้ทูลรับไว้ต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่มีทางที่จะระงับความลำบากนั้นได้ด้วยฐานะของพระองค์เมื่อก่อนเสวยราชย์ เป็นแต่สมณะคณาจารย์ เมื่อทรงรับฎีกาของพระมหาเถร ฐานะของพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ จึงพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยว่า การปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็นกิจของพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติ มิใช่ราชกิจของ

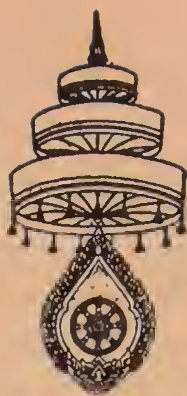
พระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงสั่งให้ทำประการใด เมื่อมีพระบรมราชวินิจฉัยเช่นนั้น พระสงฆ์ธรรมยุตติกาก็พากันกลับห่มแหวกตามเดิม.

ในรัชกาลที่ ๓ นั้น คนที่เลื่อมใสต่อคติธรรมยุตอย่างเปิดเผยก็มี ที่เลื่อมใสแต่ไม่กล้าแสดงเปิดเผย เพราะเกรงจะไม่พอพระราชหฤทัย ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มี ที่ไม่เลื่อมใสก็มี ตั้งแต่เปลี่ยนรัชกาลใหม่ ทรงสังเกตเห็นมีคนแสดงความเลื่อมใสในคติธรรมยุตติกามากขึ้นรวดเร็ว เป็นเหตุให้ทรงพระราชวิจารณ์กว้างขวางออกไป จึงทรงเห็นว่า ถ้าทรงขวนขวายเผยแผ่นิกายสงฆ์ธรรมยุตให้แพร่หลายด้วยพระราชานุภาพ จะเกิดโทษแก่บ้านเมืองมากกว่าเป็นคุณ เพราะจะทำให้พุทธบริษัททั้งพระทั้งคฤหัสถ์ที่นับถือคติเกิดรังเกียจกัน ฝ่ายพระมหานิกายก็จะหวาดหวั่นว่า จะถูกบังคับให้แปลงเป็นธรรมยุต เหมือนเช่นที่พระบาทสมเด็จพระ-นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก และในที่สุดพวกธรรมยุตติกาเองถ้ามีจำนวนมากนักการปฏิบัติพระธรรมวินัยก็อาจจะเสื่อมทรามลง เพราะเหตุที่กล่าวมา จึงโปรดให้พระสงฆ์ธรรมยุตคงขึ้นอยู่ในคณะกลางตามเดิม มิได้แยกเป็นคณะหนึ่งต่างหาก และพระดำรัสสั่งในราชการให้ถือว่าพระสงฆ์ทั้ง ๒ นิกายเป็นอย่างเดียวกัน ในพิธีที่เกี่ยวด้วยพระสงฆ์ ก็ให้นิมนต์รวมกันทั้งสองนิกาย การแต่งตั้งให้ดำรงสมณฐานันดรศักดิ์ก็ทรงคำนึงถึงคุณธรรมเป็นสำคัญ ไม่เลือกนิกาย ส่วนการฟื้นฟูพระศาสนาก็ไม่ทรงทอดทิ้ง แต่ทรงเปลี่ยนพระบรมราโชบายเป็นทางสมาคมกับพระราชาคณะมหานิกาย เป็นต้นว่าพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทูลถามอธิบายพระธรรมวินัย ที่ใคร่จะทราบหรือที่ยังสงสัยได้ตามประสงค์ จะได้ทรงชี้แจงพระราชวินิจฉัยพระราชทานโดยมิได้รังเกียจ พระบรมราโชบายเช่นว่า บังเกิดผลทำให้พระสงฆ์มหานิกายแก้ไขวัตร-ปฏิบัติดีขึ้นเป็นลำดับ และสังฆมณฑลก็มิได้แตกร้าวตลอดรัชกาลที่ ๔ ด้วยพระสงฆ์พากันเลื่อมใสในพระปรีชาญาณทั้ง ๒ นิกาย

พระราชปฏิปทาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วยศาสนานั้น ปรากฏว่าได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่ศาสนาอื่นด้วย เช่นพระราชทาน

ที่ดินให้สร้างวัดโปรเตสตันต์ ทรงสร้างวัดญวน เป็นเหตุให้พวกบาทหลวงและมิชชั่นนารีอเมริกัน เข้ารับช่วยราชการต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์ และยังยกย่องพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่จนทุกวันนี้ พระญวนก็ได้ทำพิธีกงเต๊กในงานหลวงเมื่อรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ส่วนพวกถือศาสนาอิสลามที่ได้รับพระบรมราชานุเคราะห์ เป็นประเพณีมาแต่รัชกาลก่อน ๆ ก็โปรดพระราชทานตามเคย

การพระราชทานเสรีภาพในการถือศาสนา และทรงอนุเคราะห์อุปถัมภ์ศาสนาอื่นนี้ แสดงให้เห็นชัดว่า พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์เหนือกฎหมาย แต่ทรงปกครองโดยระบบประชาธิปไตย ด้วยพระราชหฤทัยเต็มเปี่ยมด้วยพระเมตตาและพระกรุณาอันไพศาล จึงมีพระเกียรติคุณปรากฏเป็นที่นับถือในที่ไกล ถึงนานาอารยประเทศในทิศตะวันตก พระราชเกียรติคุณข้อนี้ เป็นวิบุลผลที่พวกเราผู้เป็นทายาทของชาติไทย ควรถือว่าเป็นสิ่งที่หาได้ยาก และปลื้มใจอย่างสูง ที่ท่านได้สร้างพระราชทานไว้ พาให้พวกเราพลอยได้รับส่วนแห่งพระราชเกียรติคุณนั้นด้วย ที่ต่างชาติเขานับถือเรา ก็ด้วยพระราชเกียรติคุณของพระองค์เป็นปฐมเหตุ.

พระปฐมบูรพาจารย์

ของ

คณะธรรมยุต

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กุลบุตรผู้บรรพชาอุปสมบทในวัดธรรมยุต เช่นวัดมกุฏกษัตริยารามนี้ ได้ศึกษาและปฏิบัติธรรมวินัยตามระเบียบแบบแผนของคณะธรรมยุต ได้ความรู้ความฉลาดในธรรมวินัย รู้คุณพระศาสนาอันเป็นเครื่องอบรมจิตใจ และกายวาจา ของตนให้บริสุทธิ์ประณีตงดงาม เล็งเห็นอานิสงส์ของการบวชในพระพุทธศาสนาว่ามีคุณมากมาย โดยย่อคือ ทำให้รู้จักตัวเองดีขึ้นและทำให้รู้จักโลกดีขึ้น สามารถปกครองตนโดยสวัสดี สมควรศึกษาให้รู้จักธรรมยุตติกวงศ์ ที่ตนได้เข้ามาบวชเรียนนี้ว่า ตั้งขึ้นอย่างไร และเจริญสืบมาถึงทุกวันนี้ด้วยอุบายอย่างไร เมื่อได้รู้แล้ว ก็จักเกิดความมั่นใจเชื่อตนเองว่าได้เดินถูกทางแล้ว คือตรงต่อธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่ผิดพลาด และจักเกิดอุตสาหะในอันปฏิบัติธรรมให้ยิ่งขึ้นไป

ความเป็นมาแห่งธรรมยุตติกวงศ์ และความปฏิบัติของภิกษุสามเณร เนื่องด้วยท่านเป็นบุพพการีของธรรมิกวงศ์นี้เป็นมาอย่างไร จะได้บรรยายโดยย่อ พอเป็นเครื่องประดับความรู้ของผู้ที่ยังไม่รู้ และเป็นเครื่องเตือนผู้ที่รู้แล้วให้ตระหนักยิ่งขึ้น เพื่อช่วยกันดำรงวงศ์ตระกูลของตนไว้ ให้สมเป็นกุลทายาทที่ดีดังต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงประดิษฐานวงศ์ธรรมยุตขึ้นนั้น เป็นพระบรมราชโอรสในสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ แห่งพระบรมราชวงศ์จักรี และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เสด็จอุบัติขึ้นในโลกเมื่อวันมหาปวารณาออกพรรษาในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ตรงกับวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีชวด จ.ศ. ๑๑๖๖ และเสด็จสวรรคต เมื่อวันมหาปวารณาออกพรรษาในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ตรงกับวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง จ.ศ. ๑๒๓๐

พระองค์ทรงอุปสมบท เมื่อพระชนมายุครบ ๒๑ ปีใน พ.ศ. ๒๓๖๗ ตรงกับวันพุธ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ ปีวอก จ.ศ. ๑๑๘๖ ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสด็จประทับแรมอยู่วัดมหาธาตุ ๓ วัน ทรงปฏิบัติอุปัชฌายวัตตามควรแก่วินัยนิยมแล้ว เสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดราชาธิวาส ทรงศึกษาปฏิบัติในสมถวิปัสสนาตลอดพรรษากาล ภายหลังทรงพระอุตสาหะใคร่จะทรงศึกษาพระไตรปิฎกพุทธวจนะ จึงเสด็จกลับลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ทรงศึกษาพุทธวจนะปริยัติธรรมอันเป็นมูลรากแห่งพระศาสนา ด้วยพระอุตสาหะวิริยะอันแรงกล้า เมื่อถึง พ.ศ. ๒๓๖๙ ได้เสด็จเข้าแปลพระคัมภีร์ในที่ประชุมพระราชาคณะสงฆ์ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระบรมมหาราชวัง ๓ วัน ได้เปรียญ ๕ ประโยค ต่อจากนั้น ก็ได้ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษาพระปริยัติธรรม ทั้งกลางวันทั้งกลางคืนมิให้ย่อหย่อน ทั้งทรงสอนในข้อปฏิบัติทางพระวินัยและพระสูตรต่าง ๆ ให้ถูกต้อง

ตรงกับธรรมวินัยจริง ๆ มีกุลบุตรผู้มีศรัทธาเลื่อมใสเข้ามาบรรพชาอุปสมบทประพฤติตามมากขึ้นหลายองค์

เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ ทรงพระราชดำริเห็นว่าวัดมหาธาตุนั้นไม่เป็นที่สบาย จึงเสด็จกลับขึ้นไปประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาส ทรงประกาศพรหมจรรย์ ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธา ทรงอนุเคราะห์แก่คฤหัสถ์ด้วยธรรมีกถา และอนุศาสโนวาทในธัมมัสสวนกาล ประดิษฐานวงศ์ธรรมยุตให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้น

การตั้งวงศ์ธรรมยุตขึ้นนั้น มีวัตถุประสงค์ที่สำคัญยิ่ง คือ เพื่อฟื้นฟูการปฏิบัติพระวินัยของภิกษุสงฆ์ให้ถูกตรงต่อพระพุทธวจนะเป็นข้อต้น เพราะพระวินัยเป็นหลักของพระศาสนา ถ้าพระภิกษุสงฆ์ปฏิบัติตรงต่อพระวินัย ตามหลักแห่งปาฏิโมกขสังวรศีลและอาจารบัญญัติ ก็ได้นามว่า **สีลสมฺปนฺโน** ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล และ **อาจารสมฺปนฺโน** ผู้ถึงพร้อมด้วยมรรยาทอันน่าเลื่อมใส จัดเป็น **สุปฏิปนฺโน** ผู้ปฏิบัติดี อันเป็นคุณบทของพระสงฆ์ เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาและความเลื่อมใสของประชาชน นำประชาชนผู้ศรัทธาเลื่อมใสให้ปฏิบัติตามปฏิปทาของพระสงฆ์อีกชั้นหนึ่ง เมื่อพระสงฆ์ก็ปฏิบัติดี และคฤหัสถ์ก็ปฏิบัติชอบ พระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็รุ่งเรืองถาวร อำนวยสันติสุขแก่ประชาชนยั่งยืนตลอดไป โดยนัยนี้จะเห็นได้ว่าพระสงฆ์เป็นต้นเหตุแห่งความเจริญและความเสื่อมแห่งพระศาสนา ถ้าพระสงฆ์ไม่รู้ธรรมไม่รู้วินัย ปฏิบัติไม่ถูกธรรมวินัย หรือรู้แต่มีนิสสัยมักง่ายไม่เคารพพระวินัย ปฏิบัติย่อหย่อนหรือไม่ปฏิบัติ ถือเอาความสะดวกของตนเป็นใหญ่ ก็ชื่อว่า ไม่ทรงธรรมไม่ทรงวินัยไว้ ไม่เป็นแบบอย่างที่ดีของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ผู้หลงงมงายก็จะปฏิบัติตามไปโดยไม่รู้ว่าผิดว่าถูกอย่างไร ฝ่ายผู้มีวิจารณญาณก็จะกินแหนงเบื่อหน่าย ไม่เลื่อมใสศรัทธาในอันที่จะปฏิบัติตามคำสอนของพระบรมศาสดา ทำให้เหินห่างไม่สนใจในพระศาสนา เหล่านี้ล้วนเป็นทางเสื่อมแห่งพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น การฟื้นฟูพระศาสนาให้รุ่งเรือง จำต้องนำพระสงฆ์ให้ปฏิบัติตรงพระ

วินัยอันเป็นขั้นศีลก่อน เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดี ซึ่งควรปฏิบัติตามของชนทั้งหลาย ในขั้นต่อไปจึงให้ศึกษาและปฏิบัติในสมาธิและปัญญาอันเป็นขั้นสูงขึ้นไป

อันชนผู้เข้ามาบวชในธรรมวินัยนี้ โดยมากเป็นผู้มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระศาสนามุ่งบวชให้เป็นบุญกุศลแก่ตน แต่เพราะไม่มีความรู้เป็นพื้นมาก่อน บวชแล้วย่อมทำตามอย่างผู้บวชมาก่อน เห็นผู้บวชก่อนประพฤติปฏิบัติอย่างไร ก็ทำตามกันไป ถ้าผิดก็ผิดตามกันไป เมื่อคุ้นกับความผิดเสียแล้ว ก็เห็นเป็นธรรมดาไป ไม่เห็นเป็นการเสียหาย เลยพากันเลอะตามกันไป ถ้าผู้บวชก่อนปฏิบัติดี ถูกตรงต่อคำสอนของพระพุทธเจ้า ผู้มาใหม่ก็พลอยปฏิบัติถูกตรงตามกันไป เพราะฉะนั้น ท่านผู้เป็นหัวหน้าปกครองหมู่ จึงเป็นตัวการสำคัญในความเสื่อมและความเจริญของหมู่ ถ้าผู้เป็นหัวหน้าเอาใจใส่แนะนำพร่ำสอนกวดขัน หมู่ก็ปฏิบัติดีเรียบร้อยสม่ำเสมอกัน ถ้าท่านผู้เป็นหัวหน้าทอดธุระไม่เอาใจใส่ปล่อยตามยถากรรม ก็มีแต่เสื่อมและยิ่งท่านผู้เป็นหัวหน้าปฏิบัติย่อหย่อนเหลวไหลเสียเองแล้ว ก็สิ้นดีไม่มีความเจริญ มีแต่ทางเสื่อมอย่างเดียว ไม่เลือกว่าสิ่งใด ถ้าปล่อยไปตามเรื่องก็เสื่อม เพราะความเสื่อมเป็นธรรมดาของสิ่งทั้งปวง ถ้าจะให้เจริญ ก็ต้องไม่ปล่อย ต้องจัดต้องทำ ต้องแก้ไขกันอยู่ร่ำไป เช่นหมู่คนก็ต้องพร่ำเตือน พร่ำว่า พร่ำสอนกัน ให้คุ้นกันดีจนเป็นปกติเสียแล้ว จึงหยุดได้บ้าง ไม่เช่นนั้นก็ไม่เจริญขึ้น เหตุผลอันนี้ นำให้ลงสันนิษฐานว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงตั้งวงศ์ธรรมยุตขึ้น ก็เพื่อแก้ไขฟื้นฟูการปฏิบัติธรรมวินัยให้ตรงตามพระพุทธวจนะเป็นข้อใหญ่ หาได้ทรงมุ่งหมายอย่างอื่นไม่ เพราะเหตุการณ์ทั้งหลายที่ปรากฏ ย่อมแสดงให้เห็นพระราชอัธยาศัยว่า ทรงนับถือมั่นคงในพระรัตนตรัยจริง ๆ ทรงหนักในธรรมอย่างยิ่ง และทรงมุ่งความชอบความถูกธรรมถูกวินัยเป็นใหญ่ จึงทรงพระอุตสาหะศึกษาพระปริยัติธรรมก่อน จนทรงสามารถค้นคว้าหาความถูกธรรมถูกวินัย ในพระคัมภีร์พุทธวจนะได้ด้วยพระองค์เอง ทรงเห็นประจักษ์แล้วว่า อย่างไรผิดอย่างไรถูก จึงทรงแนะนำพร่ำสอนชี้ทางที่ถูก

ธรรมถูกวินัยแก่ผู้อื่นต่อไป ก็และผู้ที่จะทรงแนะนำพร่ำสอนนั้น จำต้องเป็น ธมฺม กาโม ผู้ใคร่ธรรมด้วย ถ้าไม่ใช่ผู้ใคร่ธรรมก็หามีความสนใจที่จะฟังและปฏิบัติตามไม่ เพราะฉะนั้น จึงต้องทรงเลือกแนะนำพร่ำสอนผู้มีศรัทธาเลื่อมใสใคร่ธรรม ที่จะทรงแนะนำพร่ำสอนทั่วไปนั้น ไม่ใช่วิสัยที่จะทรงทำได้ เพราะไม่เป็นสภาคกัน เพราะฉะนั้น ในชั้นต้นจึงต้องทรงตั้งหมู่คณะผู้ปฏิบัติขึ้น ซึ่งล้วนเป็นผู้มีอัธยาศัยต้องกัน คนที่รักดีเห็นแก่ความถูกความตรงมีอยู่ เมื่อเห็นว่าหมู่คณะของพระองค์มุ่งปฏิบัติดีปฏิบัติถูกธรรมถูกวินัย ก็พากันเลื่อมใสและนิยมนับถือ เข้าหา เข้านั่งใกล้ เพื่อสดับฟังและปฏิบัติตามทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ ด้วยอุบายนี้ ธรรมิกวงศ์นี้จึงค่อยแพร่หลายออกไป จนถึงกลายเป็นคณะเป็นนิกายขึ้นในภายหลัง วิธีการตั้งหมู่ตั้งคณะผู้ปฏิบัติอย่างนี้ เคยมีมาแต่เก่าก่อน ไม่ใช่เพิ่งมีในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เท่านั้น เพราะทุกคนมีเสรีภาพในการที่จะปฏิบัติธรรมวินัย ตามที่ตนเห็นว่าถูกว่าควรแก่พระโอวาทานุศาสนีของพระบรมศาสดา และมีสิทธิที่จะสงวนรักษาขนบประเพณีอันดีงามแห่งหมู่คณะของตนไว้ ผู้ประพฤติปฏิบัติเสมอกัน ย่อมเข้าหาพวกกันได้ ผู้ประพฤติปฏิบัติผิดแผกกัน ก็เข้าหาพวกกันไม่ได้ ความประพฤติปฏิบัติธรรมวินัยต่างกันนั่นเอง เป็นเครื่องกีดกั้นไว้ให้เข้าหากันไม่ได้ แม้ในหมู่คฤหัสถ์เขาก็รังเกียจกันเพราะความประพฤติทรามเหมือนกัน แต่หาได้รังเกียจกันเพราะศักดิ์หรือตระกูลไม่ ข้อนี้เป็นธรรมดาสามัญมีอยู่ในหมู่มนุษย์ทุกชาติทุกภาษา ไม่ใช่มีแต่ในเมืองไทยเท่านั้น เพราะฉะนั้น การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงตั้งธรรมยุตขึ้น จึงเป็นไปตามหลักธรรมดาของผู้มุ่งความถูก และมุ่งให้พระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า รุ่งเรืองถาวรเป็นประโยชน์แก่ผู้นับถือจริง ๆ หาได้ทรงมุ่งความแตกในหมู่สงฆ์ไม่ คนอื่นจะรู้จักคนอื่นดีเท่าตัวเขาเองไม่ได้ฉันใด คนที่ไม่เคยประพฤติดีจักว่าความประพฤติดีเป็นอย่างไรไม่ได้ฉันนั้น แม้คนไม่เคยบวช ก็ไม่รู้ว่าการบวชเป็นอย่างไรเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงเป็นหน้าที่ของผู้ใคร่ความเจริญแก่ตัว จะต้องรู้จักพิจารณารู้จักเลือก

หาทางที่เจริญแก่ตัว ด้วยการสนใจศึกษาความเป็นไปของหมู่คณะที่ตนเข้าสมาคมด้วยเสียก่อน ว่าจะเป็นทางเจริญแก่ตนอย่างไรบ้างหรือไม่ สิทธิในการเลือกในการศึกษาเป็นของผู้มุ่งความเจริญแก่ตนโดยเฉพาะ อย่างมงายถือตามผู้อื่น โดยไม่พิจารณาให้เห็นถ่องแท้แก่ใจตนเอง อย่าติดของเก่า อย่าตื่นของใหม่ จงค้นหาดีในของเก่าและของใหม่ด้วยการเปรียบเทียบคุณภาพ แล้วถือเอาฝ่ายที่มีคุณภาพสูงกว่าไว้ ปฏิบัติได้อย่างนี้แล เป็นความเจริญแก่ตน แก่หมู่ และแก่โลก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ พระองค์เป็นผู้มีวิจารณญาณอันสุขุมคัมภีรภาพยิ่ง จึงทรงสามารถศึกษาปริยัติธรรมได้แตกฉานภายในเวลาเพียง ๒ ปีเศษ และทรงสามารถค้นคว้าธรรมวินัยอันเป็นมุขแห่งปฏิบัตินำออกเผยแพร่ ด้วยการแนะนำพร่ำสอนตั้งธรรมยุตติกวงศ์ขึ้นได้ภายในเวลาเพียง ๔ ปี เพราะทรงมีพระราชอุตสาหะประกอบด้วยพระกุศลเจตนาอันแรงกล้า นับว่าทรงเป็นนักปฏิวัติผู้หนึ่งในทางศาสนา ถ้าจะพิจารณาผลของการปฏิวัติของพระองค์ด้วยใจอันเที่ยงธรรมแล้ว ย่อมเล็งเห็นได้ว่า ความเจริญเฟื่องฟูแห่งการพระศาสนาในประเทศไทย ทั้งในด้านการศึกษา ทั้งในด้านปฏิวัติ ทั้งในด้านการบริหารหมู่คณะ ที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้ ล้วนเป็นผลสืบมาแต่การปฏิวัติของพระองค์ทั้งนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างได้รับการปรับปรุงแก้ไขให้เป็นระเบียบเจริญก้าวหน้าตลอดมา ที่จัดว่าสำคัญที่สุดก็คือองค์การนักธรรม ซึ่งท่านผู้เป็นประมุขแห่งคณะธรรมยุตได้จัดตั้งขึ้น ท่านต้องทำทุกอย่าง ทั้งสร้างตำราเรียนอันเป็นหลักสูตร ทั้งวางระเบียบการศึกษาการสอบ ในสมัยเริ่มตั้งยังไม่เป็นที่นิยม เพราะติดในลัทธิเก่า และเพราะไม่รักการศึกษาแบบใหม่ ด้วยยังไม่เล็งเห็นประโยชน์ ก็ไม่ทรงทำโดยพลการ ทรงใช้นโยบายอันละมุนละม่อมที่สุด ก็ทรงผ่านพ้นอุปสรรคไปได้ ผลดีคือมีผู้รู้ธรรมวินัยแพร่หลายทั่วไป ทั้งในบรรพชิตและคฤหัสถ์ มีนักธรรมและนักเทศน์เกิดขึ้นมากหลาย อำนวยความสะดวกในการสั่งสอนอบรมพลเมืองในทางศีลธรรมและหน้าที่ของพลเมือง เนื่องด้วยประเทศชาติและพระศาสนา หากไม่มีองค์การนักธรรม

เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นการแน่นอนทีเดียวว่า ผลดีอันนี้จักไม่บังเกิดขึ้นเลย ภิกษุสามเณรจักคงอยู่ในภาวะที่ขาดการศึกษา และไร้สมรรถภาพในหน้าที่ของบรรพชิต เป็นผู้ไม่ทันสมัย และจักเป็นเครื่องทำความหนักใจแก่รัฐบาลไม่น้อยเลย ความเป็นผู้บกพร่องย่อหย่อนในความรู้และความปฏิบัติของภิกษุสามเณรในอดีตกาล เป็นผลของที่ไม่มีการศึกษาอันเหมาะแก่ความต้องการ และเป็นระเบียบทั่วถึงกัน เหตุแห่งความเสื่อมอย่างใหญ่นี้ผ่านพ้นไป ก็เพราะมีองค์การนักธรรมเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้ได้รับการศึกษาตามองค์นักธรรม ควรสำนึกในข้อนี้ ตามวิสัยผู้เป็นสัตบุรุษ

นอกจากนี้ ยังมีความเจริญส่วนอื่นอีกมากหลาย ซึ่งถ้าจะยกขึ้นพรรณนาไว้ในที่นี้ก็จักเป็นเรื่องยืดยาวเกินไป จึงจำต้องงดไว้ให้ผู้มีวิจารณญาณ และมีน้ำใจเป็นธรรมพิจารณาเห็นเองบ้าง แต่เฉพาะผู้เป็นนักปฏิวัติ เพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศและพระศาสนาแล้ว ก็มั่นใจว่าจักหยั่งทราบตระหนักโดยไม่ยากเลย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ได้ทรงตั้งคณะธรรมยุตขึ้นแล้ว ก็ทรงสร้างความเจริญในทุกทาง ด้วยทรงแก้ไขข้อบกพร่องและวางระเบียบแบบแผนไว้เป็นหลัก สำหรับปฏิบัติเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วถึงกัน ซึ่งจะเห็นได้ดังต่อไปนี้ —

๑. ทรงวางระเบียบการทำวัตไหว้พระเช้าเย็น และจัดลำดับสูตรสำหรับสวดมนต์ต่อทำวัต สูตรและปาฐะเช่นไรควรสวดในการมงคล สูตรและปาฐะเช่นไรควรสวดในการศพ ทั้งได้ทรงนิพนธ์แบบทำวัตเช้าเย็นภาษาบาลี ซึ่งถือใช้กันเป็นหลักสืบมาจนถึงทุกวันนี้

๒. ทรงวางระเบียบธัมมัสสวนะและอุโบสถขึ้นตามหลักฐานที่มีในพระบาลี ให้มีการรักษาศีลรักษาอุโบสถ และประชุมกันฟังธรรมเช้าเย็นในวันธัมมัสสวนะและวันอุโบสถเดือนละ ๔ ครั้ง เป็นแบบอย่างถือปฏิบัติกันสืบมาจนถึงทุกวันนี้

๓. ทรงวางระเบียบการบรรพชาอุปสมบท ซึ่งเรียกว่าอุปสมบทวิธี ให้ยุตติด้วยสมบัติของอุปสมบทกรรม อาศัยพระบาลีเป็นหลัก เช่นให้ระบุนามอุปัชฌายะ-

เปกขะและนามอุปัชฌายะ ซึ่งเป็นภาษาบาลีในกรรมวาจา เป็นการจริงจัง ไม่ใช่สมมติใช้เพียงชั่วคราว และให้เว้นวิบัติแห่งอุปสมบทกรรม โดยประการทั้งปวง เพื่อทำให้เป็นการถูกถ้วนตามพระวินยานุญาต ไม่ให้เป็นที่กินแหนงรังเกียจของท่านผู้รู้ในภายหลัง ระเบียบนี้ใช้เป็นแบบสืบมาถึงทุกวันนี้

๔. ทรงวางระเบียบการครองผ้า คือการนุ่งห่มของภิกษุสามเณรตามหลักเสขิยวัตแห่งพระวินัย ที่เรียกว่านุ่งห่มเป็นปริมณฑล คือเรียบร้อยตามสมณวัตระเบียบการไหว้กราบของภิกษุสามเณร และระเบียบอาจาระมรรยาทส่วนอื่น โดยอาศัยพระวินัยเป็นหลักและอนุโลมเข้ากับวัฒนธรรมชั้นสูงของชาติ อันเป็นที่นิยมของชาวไทยผู้เจริญด้วยการศึกษาในสมัยนั้น ระเบียบเหล่านี้มีผลดี คือแก้ความลักลั่นไม่เสมอกันในคณะเดียวกันมิให้เกิดขึ้น และแผ่ไปในคณะอื่นซึ่งเห็นดีงามและนำเอาไปใช้ พาให้เสมอกันขยายวงกว้างออกไป

๕. ทรงวางระเบียบการอ่านอักษรภาษาบาลีตามหลักสากลนิยม คือโรมันสีหฬและพม่า โดยทรงถือหลักการออกเสียงให้ถูกฐานกรณ์แห่งอักขระตามหลักบาลีไวยากรณ์เป็นใหญ่ เข้ากันได้กับนานาชาติในสากล เช่น ท ออกเสียงเป็น ด ซึ่งโรมันใช้อักษร D ไม่ใช่ T เป็นต้น ระเบียบนี้เป็นผลดีแก่การชำระคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ซึ่งบัญญัติอักษรเทียบและออกเสียงตามหลักสากลได้บริบูรณ์ คัมภีร์ศาสนาของประเทศไทย ชาวต่างประเทศสามารถอ่านได้โดยไม่ยาก เมื่อจำอักขระได้แล้ว

๖. ทรงวางระเบียบการทำวินัยกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีพระวินัยเป็นหลักอยู่ ให้เป็นไปตามพระวินัยจริง ๆ เช่นการแสดงอาบัติ การวิกัปป์ การทำพินทุ และอธิฐานเป็นต้น แม้สังฆกรรมต่าง ๆ ก็ทรงวางระเบียบให้เป็นไปถูกต้องตรงตามที่มีพระพุทธานุญาตไว้ในพระวินัยบัญญัตินั้น ๆ ไม่ทรงถือตามมติของอาจารย์บางพวกที่ทำนอกเหนือออกไป เช่นการผูกพัทธสีมาเป็นต้น ซึ่งบัดนี้มีปรากฏในหนังสือวินัยมุขเล่ม ๓

ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรจนาขึ้นไว้ และใช้เป็นหลักสูตรวินัยของนักธรรมชั้นเอก ให้ความสะดวกแก่ผู้ศึกษาและผู้ปฏิบัติในชั้นหลัง ได้รับความรู้ที่ถูกต้องตามหลักพระบาลีและปฏิบัติถูกต้องเป็นระเบียบอันเดียวกันสืบมา

๗. ทรงวางระเบียบการทำวิสาขะและมาฆบูชา ในวันสำคัญของพระศาสนาเนื่องด้วยสมเด็จพระบรมศาสดาขึ้น เป็นแบบอย่างที่ได้ถือปฏิบัติไปตลอดถึงในวงข้าราชการด้วย และในทุกวันนี้ถือวิสาขบูชาเป็นวันสำคัญของพระศาสนา มีการหยุดราชการในวันนี้ และประกาศให้พลเมืองประดับธงชาติทำการบูชาทั่วประเทศ ข้อนี้แสดงให้เห็นว่าการบัญญัติวันศาสนาขึ้น มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำขึ้นก่อน นับว่าพระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณลึกล้ำเล็งเห็นกาลไกล การที่พระองค์ได้ทรงเริ่มไว้แต่ละอย่างล้วนเป็นประโยชน์ใหญ่แก่ส่วนรวม คือประเทศชาติและพระศาสนาทั้งสิ้น

๘. ทรงวางหลักการปฏิบัติพระวินัยแห่งคณะธรรมยุตให้ถือไว้ข้างหนัก สิ่งใดรังเกียจสงสัยแล้วเป็นไม่ทำเป็นอันขาด ต้องหาความรู้ว่าควรหรือไม่ควรในสิ่งนั้นให้ได้ก่อน หลักนี้เป็นบทเรียนที่ดี ซึ่งฝึกหัดให้เป็นผู้มีอัธยาศัยประณีต ไม่ให้ทำอะไรโดยสะเพร่าหรือโดยมักง่ายเอาแต่ได้ ให้มีความเคารพพระวินัยยิ่งกว่าความสะดวก ไม่ดูหมิ่นอาบัติโทษแม้เล็กน้อยว่าไม่เป็นไร เพราะความดูหมิ่นเช่นนั้นเป็นเหตุให้มีนิสสัยเคยชินต่อความมักง่ายและต่อการล่วงอาบัติ เมื่อมักง่ายล่วงบ่อยเข้า ก็ทำให้ใจด้านไม่มียางอาย คือปราศจากหิริโอตตัปปะ เมื่อไม่มีหิริโอตตัปปะแล้ว สังวรก็ไม่มี เมื่อไม่มีสังวรแล้ว ศีลก็ไม่บริสุทธิ์ ย่อมด่างพร้อยขาดทะลุ เมื่อศีลไม่บริสุทธิ์ ก็ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิและปัญญา และไม่เป็นนาบุญของโลก เป็นความเสื่อมเสียทั้งแก่ตนเองทั้งแก่ผู้อื่น พระศาสนาจะเสื่อม ก็เพราะภิกษุประพฤติมักง่ายไม่เคารพพระวินัย พระศาสนาจะเจริญ ก็เพราะภิกษุเป็นผู้หนักในพระวินัย ไม่ดูหมิ่นย่ำยีอาบัติโทษแม้เล็กน้อย

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ และบูรพาจารย์ในคณะธรรมยุต ฝึกหัดอบรมนิสสัยของนิสสิตให้เป็นผู้หนักในพระวินัยนี้ นับว่าได้วางหลักฐานแห่งความเจริญมั่นคงของพระศาสนา และของคณะธรรมยุตไว้เป็นอย่างรอบคอบที่สุด เพราะเมื่อมีอัธยาศัยเคารพพระธรรมวินัยเป็นสำคัญแล้ว ความประพฤติปฏิบัติทางกาย วาจา ใจ ก็ประณีต มีความละอายใจตัวเอง ไม่กล้าทำการละเมิดผ่าผืนทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ข้อนี้เป็นแบบอย่างอันดีสำหรับผู้มีหน้าที่สั่งสอนฝึกหัดอบรมนิสสัยคนให้เป็นผู้มีอัธยาศัยประณีตมีวัฒนธรรม จะพึงสำเหนียกนำไปใช้ เช่นในสมัยนี้ เป็นสมัยปลูกฝั่งวัฒนธรรมลงในอัธยาศัยน้ำใจของพลเมือง เพื่อวางรากฐานแห่งความเจริญภายในน้ำใจคน ที่รัฐบาลต้องเหน็ดเหนื่อยพร่ำโฆษณาตักเตือนนักหนา ก็ไม่ค่อยจะบังเกิดผลนั้น เพราะคนโดยมากมีนิสสัยมักง่ายมาจนเคยชินเสียแล้ว จะทำอะไรย่อมทำเอาแต่ได้เฉพาะตัว หาได้นึกถึงความเสียหายอันอาจเกิดขึ้นแก่ผู้อื่น เพราะความกระทำของตนไม่ การแก้นิสสัยทรามมักง่าย ให้กลายกลับเป็นนิสสัยประณีต เป็นการยากอย่างยิ่งทีเดียว ด้วยเหตุนี้แล เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จะทรงทำการฟื้นฟูการปฏิบัติพระวินัยของพระ จึงต้องทรงตั้งคณะขึ้นใหม่ ค่อยสั่งสอนฝึกหัดอบรมกันไปตั้งแต่ต้นทีละน้อย แล้วค่อยขยายกว้างออกไปตามกำลัง พระองค์จึงทรงเป็น**อภิปูชนียบุคคล** ของคณะธรรมยุต

เพราะฉะนั้น ภิกษุสามเณรผู้เป็นอนุชน ควรระมัดระวังฝึกหัดนิสสัยของตนให้ประณีต ด้วยความเคารพในพระวินัยยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ อย่าเป็นคนมักง่าย มุ่งแต่ความสะดวกของตน เมื่อมีความเคารพในพระวินัย ก็ชื่อว่าเคารพในองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย และดำรงไว้ซึ่งคุณสมบัติของหมู่คณะด้วย แต่ถ้าประพฤติมักง่ายก็ชื่อว่าผลาญวงศ์ตระกูลของตนให้เสื่อมทรามตกต่ำ ควรนึกเสมอถึงความยากลำบากของท่านผู้ตั้งวงศ์นี้ขึ้น แล้วช่วยกันบำรุงรักษาให้เจริญสืบมาจนถึงทุกวันนี้ จึงเป็นโอกาสอันดีที่ตนได้อาศัยเป็นที่อบรมสร้างสมความรู้ความฉลาด ได้รับแสงสว่างในพระ

สัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และควรช่วยกันดำรงรักษาไว้ ด้วยการสงวนคุณสมบัติของธรรมิกวงศ์นี้ไว้ให้ยั่งยืน เพื่ออำนวยประโยชน์สุขแก่ชนชั้นหลังสืบไป

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งวงศ์ธรรมยุตขึ้น เป็นผลดีแก่พระศาสนาและประเทศชาติ ดังพรรณนามาโดยสังเขปเท่าที่ญาณหยั่งเห็นดังนี้ ชาวคณะธรรมยุตจึงได้มีความเคารพนับถือด้วยความจงรักภักดีอย่างยิ่ง และรำลึกถึงพระอุปการคุณอันใหญ่หลวงของพระองค์ ที่ได้ทรงประสิทธิประสาทความเจริญให้ เมื่อวันมหาปวารณาอันเป็นวันคล้ายวันพระราชสมภพ และวันดับขันธ์ของพระองค์เวียนมาถึงเข้า จึงได้พร้อมเพรียงร่วมใจกันบำเพ็ญกุศลขันธ์มีประการต่าง ๆ น้อมเกล้าอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณ ด้วยความกตัญญูกตเวทีตามสัตติกำลังของตน ๆ เป็นนิพัทธกิจประจำปี คือฝ่ายคฤหัสถชนประชุมกันทำบุญเลี้ยงพระในเวลาเช้าแห่งวันมหาปวารณานั้น แล้วทำการบูชาพระ ไหว้พระ สมาทานศีลห้าและอุโบสถศีล ฟังธรรมประมวลกุศลทั้งปวงที่ได้บำเพ็ญอุทิศส่วนถวายทั่วกัน ฝ่ายพระสงฆ์ในคณะธรรมยุตทุกวัด ตั้งพระบรมรูปบนที่บูชาและจัดเครื่องสักการบูชาในสถานที่ประชุม เช่นในพระอุโบสถหรือในพระวิหาร ประชุมกันบูชาพระ ไหว้พระ เสร็จแล้ว ทำสังฆปวารณาออกพรรษาเสร็จแล้ว สวดมนต์ใช้ปาฐะและคาถาที่เป็นพระราชนิพนธ์ของพระองค์กับพระสูตรและคาถาอื่นอันควรแก่สมัยแล้ว ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลที่ได้บำเพ็ญมาในพระศาสนาถวายทั่วกัน ภิกษุรูปหนึ่งอ่านคาถาอุทิศถวายนี้ ซึ่งมีไว้เป็นแบบสำหรับอ่านประจำ การที่ทำดังนี้ ทำตามวิสัยของผู้นับเนื่องในธรรมิกวงศ์นี้ ซึ่งได้รับการสั่งสอนอบรมมาให้เป็นผู้กตัญญูกตเวทีต่อท่านผู้เป็นบุพพบุรุษตั้งวงศ์ตระกูลของตนไว้ และเป็นผู้มีอุปการคุณสืบสายกันต่อมา.

พระราชปัจฉิมวาจา
ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระคุณมหัศจรรย์ครั้งสุดท้าย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือวันมหาปวารณาซึ่งตรงกับวันพฤหัสบดีขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง จ.ศ. ๑๒๓๐ เวลาเย็นพระองค์ทรงพระประชวรหนัก แต่ทรงสมบูรณ์ด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดอวสานกาลแห่งพระชนม์ของพระองค์เป็นแน่แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสให้หาพระยาศรีสุนทรโวหาร (พั่ก) เข้าไปใกล้พระที่บรรทม มีพระราชดำรัสพระราชนิพนธ์เป็นภาษามคธให้พระยาศรีสุนทรโวหารจดอักษรว่า

ยคฺเฆ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุนปฺปุนํ มยา เอสา วาจา ภาสิตา ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต มาตุ กุจฺฉิโต นิกฺขนฺโต กาลํ กุรุมาโน สเจ มหาปวารณาทิวเส พาฬฺหคิลาโน อุโปสถาคาเร มหาปวารณา-สนฺนิปาตํ นีโต ตถารูเปน พเลน สมนฺนาคโต ยถารูเปน พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวาเรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ กเรยฺยํ ตํ สาธุ วตสฺส ตํ เม อนุรูปํ อสฺสาติ เอวรูปึ วาจา ปุนปฺปุนํ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา อิทานมฺหิ คหฏฺโฐ กยาหํ กาหามิ เตนาหํ อิเม สกฺกาเร วิหารํ ปหิณามิ อิเมหิ สกฺกาเรหิ ปวารณากมฺมํ กโรนฺโต สงฺฆํ สธมฺมเมว ปูเชมิ อตฺตานํ วิย กตฺวา อยํ มหาปวารณา ครุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส อาพาโธ เม อภิวฑฺฒติ เอวํ ภายามิ อชฺช กาลํ กเรยฺยํ อาปุจฺฉามหํ ภนฺเต สงฺฆํ จิรปรินิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสามิ อริยญฺจ สงฺฆํ นมามิ ยมหํ รตนตฺตยํ สรณํ คโตมฺหิ อจฺจโย มํ ภนฺเต อจฺจคฺคมา ยถาพาลํ ยถามุฬฺหํ ยถาอกุศลํ

โยหํ ภนฺเต อิมสฺมึ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อกุสลานิ กมฺมานิ อกาสึ ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺหาตุ อายตึ สํวราย.

อิทานิ มยา ปญฺจสุ สีเลสุ สํวราธิฏฺฐานํ กตํ ตสฺส มยฺหํ เอวรูโป มนสิกาโร อนุฏฺฐหิยติ สิกฺขิยติ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ ฉสุ พาหิเรสุ อยตเนสุ ฉสุ วิญฺญาเณสุ ฉสุ สมฺผสฺเสสุ ฉสุ ฉทฺวาริกาสุ เวทนาสุ นตฺเถตํ โลกสฺมึ ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส ยํ วา ปุริโส อุปาทิยนฺโต น วชฺชวา อสฺส อนุปาทานํ สิกฺขามิ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เมโส อตฺตาติ.

ยํ ยํ มรณํ สตฺตานํ ตํ อนจฺฉริยํ ยโต เอตํ สพฺเพสํ มคฺโค อปฺปมตฺตา โหนฺตุ ภนฺเต อาปุจฺฉามิ วนฺทามิ ยํ เม อปรทฺธํ สพฺพํ เม สงฺโฆ ขมตุ

อาตุรสฺมิมฺปิ เม กาเย จิตฺตํ นาเหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตึ กรํ

มีความตามพระบรมราชประสงค์เหมือนทรงภาษิต ณ ที่สังฆสันนิบาตว่า ขอเดือนสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดีฉันเป็นภิกษุอยู่ ดีฉันได้กล่าววาจานี้เนือง ๆ ว่า เพราะดีฉันเกิดแล้วประสูติแล้ว จากครรภ์แห่งมารดาในวันมหาปวารณา เมื่อทำกาละ ถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปที่สงฆ์ประชุมทำมหา-ปวารณา ณ โรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นใดเล่า ดีฉันจะพึงปวารณากะสงฆ์ด้วยกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาละ ณ ที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดีฉันได้ทำดังนี้ จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้ดังนี้ จะเป็นกรรมสมควรแก่ดีฉันเทียวหนอ วาจาเช่นนี้ดีฉันได้กล่าวแล้วเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ดีฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว จักทำอย่างไรได้ เพราะเหตุนั้น ดีฉันจึงส่งเครื่องสักการะเหล่านี้ไปยังวิหารบูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรม กับทั้งพระธรรม ด้วยเครื่องสักการะเหล่านี้ ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้ก็เป็นวันพฤหัสบดี เช่นกับวันดีฉันเกิด

เหมือนกัน อาพาธของดีฉันก็เจริญกล้า ดีฉันกลัวอยู่ว่าจะทำกาละเสีย ณ เวลาวันนี้ ดีฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ แม้ปรินิพพานนานแล้ว นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ ของพระสัมมา-สัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดีฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่า ว่าเป็นสรณะที่พึ่ง โทษล่วงเกินได้เป็นไปล่วงดีฉันผู้พาลอย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไรดีฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลกรรมไว้แล้ว ณ อัตตภาพนี้ สงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วงโดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดีฉันผู้นั้น เพื่อสำรวมระวังต่อไป.

บัดนี้ ดีฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลห้า แล้วมนสิการความทำในใจเช่นนี้ ดีฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ว่า ณ ขันธ์ทั้ง ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ณ วิญญาณ ๖ ณ สัมผัส ๖ ณ เวทนาที่เป็นไปในทวาร ๖ สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามั่น จะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่งบุรุษมายึดมั่นสิ่งไรไว้ จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดีฉันมาศึกษาการไม่ยึดมั่นอยู่ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวตนของเราดังนี้.

ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้า จงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด ดีฉันขอลา ดีฉันไหว้ สิ่งใดดีฉันผิดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดีฉันเถิด

เมื่อกายของดีฉันแม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตของดีฉันจักไม่กระสับกระส่าย ดีฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดังนี้.

ครั้นทรงพระราชนิพนธ์เสร็จแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระยาศรี-สุนทรโวหาร เชิญไปกับทั้งเครื่องนมัสการ สู่พระวิหารกลางวัดราชประดิษฐฯ พระสงฆ์มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นประธาน ประชุม

พร้อมกันเพื่อจะทำสังฆปวารณา พระยาศรีสุนทรโวหารจุดธูปเทียนนมัสการแล้วกราบถวายบังคมมาตามทิศ อ่านพระบรมราชนิพนธ์นั้น ณ ที่สังฆนิบาต สงฆ์รับอัจจยเทศนาแล้ว ตั้งญัตติปวารณาแล้วปวารณาตามลำดับพรรษา ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งพระยาศรีสุนทรโวหารเสร็จแล้วก็ทรงมนสิการจิตติโสธโนบาย ภาวนามัยกุศล เครื่องชำระจิตให้บริสุทธิ์ พอถึงเวลา ๒๑ นาฬิกากับ ๑๕ นาที เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาสจำรูญฝ่ายอุดรทิศ พร้อมด้วยมหัศจรรย์หมอกคลุ้มทั่วนครมณฑลโดยบุญญวันตวิสัย แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระราชหฤทัยบริสุทธิ์เสด็จสวรรคต ปรากฏพระคุณธรรมที่ได้ทรงอบรมมาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างสูง.

คาถาพระบรมราชนิพนธ์

ใน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พร้อมทั้งคำแปล

ไพเราะทั้งอรรถและพยัญชนะ เป็นคำนมัสการประณามพระรัตนตรัย ขออานุภาพพระรัตนตรัยบันดาลความสวัสดีก็มี บันดาลความพ้นทุกข์เด็ดขาดก็มี เป็นคำแสดงธรรมปฏิบัติลุ่มลึกเป็นขั้น ๆ ก็มี นำมาพิมพ์ไว้เป็นหลักฐานแห่งพระปรีชาสามารถในภาษามคธ อันปรากฏพระเกียรติคุณไปในไพรัชประเทศ พระคาถาเหล่านี้มีในสวดมนต์ฉบับหลวง ใช้สวดในพระราชพิธีก็มี สวดมนต์ในวัดธรรมยุตติกาทั่วไปก็มี เช่น โมกฺขุปายคาถา.

ผู้ต้องการทราบเนื้อความในพระราชนิพนธ์ โปรดอ่านคำแปลซึ่งพิมพ์ไว้ซีกหลังในหน้าเดียวกัน

นโมการฎฐกคาถา

นโม อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส มเหสิโน	ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้แสวงหาซึ่งประโยชน์อันใหญ่
นโม อุตฺตมธมฺมสฺส สฺวากฺขาตสฺเสว เตนิธ	ขอนอบน้อมแด่พระธรรมอันสูงสุดในพระศาสนานี้ ที่พระองค์ตรัสดีแล้ว
นโม มหาสงฺฆสฺสาปิ วิสุทฺธสีลทิฏฺฐิโน	ขอนอบน้อมแด่พระสงฆ์หมู่ใหญ่ ผู้มีศีลและทิฏฐิอันหมดจด

นโม โอมาตฺยารทฺธสฺส รตนตฺตยสฺส สาธุกํ	การนอบน้อมแด่พระรัตนตรัย ที่ปรารภแล้วว่าโอม (คือ อ.อุ.ม.) ดังนี้ ให้สำเร็จประโยชน์
นโม โอมกาตีตสฺส ตสฺส วตฺถุตฺตยสฺสปิ	ขอนอบน้อม แม้แด่หมวดวัตถุ ๓ อันล่วงพ้นโทษต่ำช้านั้น
นโมการปฺปภาเวน	ด้วยอำนาจแห่งการกระทำความนอบน้อม
วิคจฺฉนฺตุ อุปทฺทวา	อุปัททวะทั้งหลาย จงปราศจากไป
นโมการานุภาเวน	ด้วยอานุภาพแห่งการกระทำความนอบ-น้อม
สุวตฺถิ โหตุ สพฺพทา	ขอความสวัสดีจงมีทุกเมื่อ
นโมการสฺส เตเชน	ด้วยเดชแห่งการกระทำความนอบน้อม
วิธิมฺหิ โหมิ เตชวา.	ขอเราจงเป็นผู้มีเดชในมงคลพิธีเถิด.

ติรตนปณามคาถา

พุทฺธํ นเม รตนภูตสรีรจิตฺตํ	ข้าพเจ้านมัสการพระพุทธเจ้า ผู้มีพระกายและจิตเป็นรตนะ
ธมฺมํ นเม รตนภูตวิสุทฺธิสารํ	ข้าพเจ้านมัสการพระธรรม มีสาระคือความหมดจดวิเศษเป็นรตนะ
สงฺฆํ นเม รตนภูตสุสีลทิฏฺฐึ	ข้าพเจ้านมัสการพระสงฆ์ ผู้มีศีลและทิฏฐิงามเป็นรตนะ
เอตํ นเม ติรตนํรตนตฺตยวหํ	ข้าพเจ้านมัสการ ๓ รตนะนั้น อันชื่อว่ารัตนตรัย
สมฺมา สโมสริตวตฺถุวิเสสภูตํ	เป็นวัตถุวิเศษสโมสรกันเป็นอันดี

อญฺโญญฺญยุตฺตคุณโยควสปฺปวตฺตํ	ที่เป็นไปด้วยสามารถประกอบด้วย คุณอันสมควรส่วนละอย่าง
อสฺมึ ตยมฺหิปิ ตเถว ยถา ติทณฺเฑ	รัตนตรัยแม้นั้น เป็นเหมือนไม้ ๓ อันไขว้ขัดกันอยู่
เอกํ วินา ตทิตเรสมสมฺภเวน	พรากออกเสียอันเดียว ที่เหลือนั้น ก็ตั้งตรงอยู่ไม่ได้
โลเก กทาจิ จ จิเน จ ปาตุภูตํ	นานนักจะมีปรากฏในโลกสักคราว
คมฺภีรญาณวิสยํ อติทุทฺทสตฺตํ	มีอรรถที่เห็นได้ยากยิ่ง แต่เป็นวิสัยของนักปราชญ์ ผู้มีปรีชาญาณลึกซึ้ง
วิญฺญูหิ ปณฺฑิตชเนหิ วิชญฺญรูปํ	เป็นสิ่งซึ่งบัณฑิตชนผู้รู้วิเศษจะพึงรู้แจ่มแจ้ง
โลกมฺหิ เกหิจิ กถญฺจุปลพฺภนียํ	ชาวโลกบางเหล่าที่เป็นสามัญจะพึงได้พบกระไรได้
เกสญฺจิ สุฏฺฐุวิทิตํ คุณกายตาย	บางพวกที่เป็นบัณฑิตชาติ ทราบตระหนักแน่นโดยที่มีพระคุณเป็นก่ายกอง
นาเมหิเยว ชนตาย สุวิสฺสุตมฺปิ	แม้ปรากฏชัดแก่หมู่ชนก็แต่พระนาม
สมฺปสฺสตํ มนสิ สุทฺธปสาทฐานํ	เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส อันหมดจดในใจของสาธุชนผู้เห็นถูก
ปุญฺญตฺถิกานมสมุตฺตมปุญฺญภูมึ	เป็นภูมิภาคแห่งบุญ อันอุดมไม่มีที่เปรียบของผู้มีความต้องการบุญ
ทุกฺขา ปมุจฺจนมุขํ สรณํ คตานํ	เป็นทางแห่งความพ้นทุกข์ ของสาธุชนผู้ถึงสรณะ
ปูชารเหสุ ปรมํ อภิปูชเนยฺยํ	เป็นอภิปูชนียะยอดเยี่ยม ในหมู่ปูชารหสถาน

นิพฺพานสจฺฉิกิริยายุปนิสฺสยตฺถํ	เป็นประโยชน์ที่จำต้องอาศัย เพื่อกระทำพระนิพพานให้แจ้ง
สมฺมา กิเลสมลโสธนสิทฺธิยา จ	และเพื่อชำระมลทินกิเลสให้หมดจดสำเร็จโดยชอบ
สาธูหิ อตฺถกุสเลหุปเสวนียํ	อันสาธุชนผู้ฉลาดในอรรถ พึงส้องเสพ
ปาเณหิ จาปิ สรณํ คมนียเมว	ทั้งเป็นของที่เหล่าปราณชาติ พึงถึงว่าเป็นสรณะแท้จริง
ตสฺมา หิ ตํ ติรตนํ สรณํ คตมฺห	เพราะเหตุนั้นแล เราถึงพระรัตนตรัยนั้นเป็นสรณะ
รตฺตินฺทิวํ ขณขเณสุ นมสฺสมานา	นอบน้อมอยู่ทุกขณะ ทั้งกลางคืนและกลางวัน
ปูเชม จาปิ สตตํ สุปสนฺนจิตฺตา	ทั้งมีจิตสุนทรประสาท บูชาอยู่เสมอ
ตตฺถานุปาริจริยาย สทา รตา จ	ยินดีในการบำเรอพระรัตนตรัยนั้นทุกเมื่อ
ปุญฺเญน ตตฺถ สุกเตน สุขี ภเวมุ	ด้วยบุญที่ก่อสร้างดีแล้ว ในพระรัตนตรัยนั้น ขอเราจงเป็นผู้มีสุข
เตเชน ตสฺส สทาปิ สุวตฺถิ โหตุ	และด้วยเดชแห่งพระรัตนตรัยนั้น ขอความสวัสดีจงมีทุกเมื่อ
โย เจธ ธมฺมวินยมฺหิ ปมาณภูโต	ก็แลโลกุตตราภิสมัยอันใด เป็นความตรัสรู้
โลกุตฺตราภิสมโย นิยโต สุโพชฺฌํ	ชอบยืนยง เป็นสิ่งซึ่งประสงค์ในธรรมวินัยนี้
ตสฺโสปนิสฺสยจยาย อยมฺปิ โหตุ	ความเลื่อมใสเป็นอันดีแม้นี้ ที่เราได้สร้างสมไว้ใน ๓ วัตถุ
วตฺถุตฺตเย ปริจิโต สุปสาทกาโร	จงเป็นไปเพื่อก่อสร้างอุปนิสสัย แห่งโลกุตตราภิสมัยนั้น เทอญ

รตนตฺตยปภาวาภิยาจนคาถา

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ — พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพระอรหันต์
อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา — ได้บรรลุธรรมอันอุดม
มหาสงฺฆํ ปโพเธสิ — ยังสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้แล้ว
อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ — หมวดสามแห่งรัตนะนี้อย่างนี้
พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆจาติ — พระรัตนตรัยแม้เป็นต่างกัน โดยวัตถุว่า
นานาโหนฺตมฺปิ วตฺถุโต — พุทโธ ธัมโม และสังโฆ ดังนี้
อญฺญมญฺญา วิโยคาว — แต่เป็นอย่างเดียวกันโดยเนื้อความ เพราะ
เอกีภูตมฺปนตฺถโต — ไม่พรากจากกันและกันได้
พุทฺโธ ธมฺมสฺส โพเธตา — พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม
ธมฺโม สงฺเฆน ธาริโต — พระธรรมอันพระสงฆ์จำทรงไว้
สงฺโฆ จ สาวโก พุทฺธสฺส — พระสงฆ์ก็เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า
อิจฺเจกาพทฺธเมวิทํ — พระรัตนตรัยเนื่องเป็นอันเดียวกันอย่างนี้นั่นเทียว

วิสุทฺธํ อุตฺตมํ เสฏฺฐํ — พระรัตนตรัยนี้ เป็นของหมดจด
โลกสฺมึ รตนตฺตยํ — อุดมประเสริฐในโลก
สํวตฺตติ ปสนฺนานํ — ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความหมดจด
อตฺตโน สุทฺธิกามินํ — อย่างยิ่งแก่สัตว์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสแล้ว
สมฺมา ปฏิปชฺชนฺตานํ — ผู้ใคร่ซึ่งความหมดจดแก่ตน
ปรมาย วิสุทฺธิยา — ผู้ปฏิบัติอยู่โดยชอบ
วิสุทฺธิ สพฺพเกฺลเสหิ — ความหมดจดจากกิเลสทั้งปวง
โหติ ทุกฺเขหิ นิพฺพุติ — ย่อมเป็นความดับจากทุกข์ทั้งหลาย

นิพฺพานํ ปรมํ สุญฺญํ	ความดับเป็นธรรมศูนย์อย่างยิ่ง
นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ	ความดับเป็นสุขอย่างยิ่ง
เอเตน สจฺจวชฺเชน	ด้วยความกล่าวสัตย์นี้
สุวตฺถิ โหตุ สพฺพทา	ขอความสวัสดีจงมีในกาลทั้งปวง
รตนตฺตยานุภาเวน	ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย
รตนตฺตยเตชสา	ด้วยเดชแห่งพระรัตนตรัย
อุปทฺทวนฺตรายา จ	อุปปัททวะและอันตรายทั้งหลาย
อุปสคฺคา จ สพฺพโส	และความข้องขัดทั้งหลาย
มา กทาจิ สมฺผุสึสุ	อย่าได้พ้องพานสยามรัฐนี้ โดยประการทั้งปวง
รฏฺฐํ สฺยามานเมวิทํ	ในกาลไกล ๆ เลย.
อาโรคิยสุขญฺเจว	สุขเกิดแต่ความเป็นคนไม่มีโรคด้วยนั้นเทียว
ตโต ทีฆายุตาปิ จ	แต่นั้น แม้ความเป็นผู้มีอายุยืนด้วย
ตพฺพตฺถูนญฺจ สมฺปตฺยิ	ความสมบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลายเหล่านั้นด้วย
สุขํ สพฺพตฺถ โสตฺถิ จ	ความสุขสวัสดีในที่ทั้งปวงด้วย
ภวนฺตุ สมฺปวตฺตนฺตุ	จงมีจงเป็นไปพร้อม
สฺยามานํ รฏฺฐปาลินํ	แก่รัฐบาลสยามทั้งหลาย
เต จ รฏฺฐญฺจ รกฺขนฺตุ	ขอเหล่าเทพยดาผู้ดำรงอยู่ในสยามรัฐ
สฺยามรฏฺฐิกเทวตา	อันพวกรัฐบาลสยามบูชาแล้ว
สฺยามานํ รฏฺฐปาลีหิ	ด้วยธรรมพลีและอามิสพลีทั้งหลาย จง
ธมฺมามิเสหิ ปูชิตา	รักษา ซึ่งพวกรัฐบาลสยามนั้นด้วย ซึ่ง
	แว่นแคว้นสยามด้วย

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ	ขอผลแห่งจิตอันเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนี้
สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ	จงเป็นผลสำเร็จ
เอตสฺมึ รตนตฺตยสฺมึ	จงเป็นผลสำเร็จ
สมฺปสาทนเจตโส	จงเป็นผลสำเร็จ เทอญ.

โมกฺขุปายคาถา

สพฺพวตฺถุตฺตมํ นตฺวา	ข้าพเจ้าขอนมัสการ ๓ รัตนะ คือ
พุทฺธธมฺมคณตฺตยํ	พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ อันเป็นวัตถุอุดมกว่าวัตถุทั้งปวงแล้ว
เชคุจฺฉกายมจฺจานํ	เราจะบอกอุบายเป็นเครื่องพ้นแก่เหล่า
โมกฺขุปายํ วทามิหํ	ชนผู้มีร่างกายอันน่าเบื่อหน่าย
ปาฏิโมกฺขํ ปูเรตพฺพํ	ปาฏิโมกขสังวรศีลควรให้บริบูรณ์
อโถ อินฺทฺริยสํวโร	อินทรียสังวรศีลด้วย
อาชีวสฺส อโถ สุทฺธิ	อาชีวปาริสุทธิศีลด้วย
อโถ ปจฺจยนิสฺสิตํ	ปัจจยสันนิสสิตศีลด้วย
จาตุปาริสุทฺธิสีลํ	ศีลเครื่องเป็นผู้บริสุทธิ์ ๔ อย่าง
กาตพฺพํ ว สุนิมฺมลํ	อันภิกษุผู้แสวงหาโมกขธรรม โดยฐานะ
การณาการเณเหว	อันเป็นเหตุ และฐานะมิใช่เหตุ
ภิกฺขุนา โมกฺขเมสินา	ควรกระทำไม่ให้มีมลทินเลยทีเดียว
พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา จ	จตุรารักษ์เหล่านี้ คือ พุทธานุสสติ เมตตา
อสุภํ มรณสฺสติ	อสุภะ มรณัสสติ
อิจฺจิมา จตุรารกฺขา	
กาตพฺพา จ วิปสฺสนา	เป็นวิปัสสนาควรกระทำ

วิสุทฺธธมฺมสนฺตาโน	พระพุทธเจ้าพระองค์มีพระสันดานบริบูรณ์ด้วยพระธรรมอันบริสุทธิ์
อนุตฺตราย โพธิยา	อันสัตวโลกมารู้สึกว่า พุทฺโธ พุทฺโธ ดังนี้
โยคโต จ ปโพธา จ	เพราะพระปัญญาตรัสรู้อย่างยิ่ง เพราะ
พุทฺโธ พุทฺโธติ ญายเต	ประกอบสัตว์ไว้ในธรรม และเพราะทรงปลุกสัตว์ผู้หลับอยู่ให้ตื่น (ดังนี้ชื่อว่า พุทธานุสสติ)
นรานรติรจฺฉาน	สัตว์ทั้งหลาย ต่างด้วยมนุษย์อมนุษย์
เภทา สตฺตา สุเขสิโน	และดิรัจฉาน เป็นผู้แสวงหาความสุข
สพฺเพปิ สุขิโน โหนฺตุ	และเป็นผู้เกษมสำราญ เพราะถึงความสุข (ดังนี้ชื่อว่า เมตตา ภาวนา)
เกสโลมาทิฉวานํ	กายนี้แล เป็นที่ประชุมแห่งซากศพ
อยเมว สมุสฺสโย	มีผมขนเป็นต้น แม้ทั้งหมด
กาโย สพฺโพปิ เชคุจฺโฉ	เป็นของน่าเบื่อหน่าย
วณฺณาทิโต ปฏิกฺกุโล	ปฏิกูลโดยส่วนมีสีเป็นต้น (ดังนี้ชื่อว่า อสุภกัมมัฏฐษ ฯ)
ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉท-	ความตายกล่าวคือ ความแตกขาด แห่ง
สงฺขาตมรณํ สิยา	ชีวิตอินทรีย์ พึงมีแก่สัตว์ทั้งหลายหมด
สพฺเพสํปิธ ปาณีนํ	ด้วยกันในโลกนี้
ตญฺหิ ธุวํ น ชีวิตํ	เพราะว่า ความตายเป็นของเที่ยง ชีวิตความเป็นอยู่เป็นของไม่เที่ยง (ดังนี้ชื่อว่า มรณัสสติ)
อวิชฺชาทีหิ สมฺภูตา	ปัญจขันธ์เหล่านี้ คือ

รูปญฺจ เวทนา ตถา	รูป เวทนา
อโถ สญฺญา จ สงฺขารา	สัญญา สังขาร
วิญฺญาณญฺจาติ ปญฺจิเม	วิญญาณ มีมาแต่ปัจจัยต่าง ๆ มีอวิชชาเป็นต้น
อุปฺปชฺชนฺติ นิรุชฺฌนฺติ	ย่อมเกิดขึ้นและดับไป
เอวํ หุตฺวา อภาวโต	ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะเป็น
เอเต ธมฺมา อนิจฺจาถ	อย่างนั้นแล้ว หาเป็นอย่างนั้นอีกไม่
ตาวกาลิกตาทิโต	เพราะเป็นเหมือนของยืมเขามาเป็นต้น
ปุนปฺปุนํ ปีฬิตตฺตา	ธรรมเหล่าใดไม่เที่ยง ธรรมเหล่านั้นแล ชื่อว่าเป็นทุกข์
อุปฺปาเทน วเยน จ	เพราะเป็นสภาพอันความเกิดขึ้น
เต ทุกฺขา ว อนิจฺจา เย	และความเสื่อมไปเบียดเบียนอยู่ร่ำไป
อถ สนฺตตฺตตาทิโต	และเพราะความเป็นของเร่าร้อนเป็นต้น
วเส อวตฺตนาเยว	ธรรมที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์เหล่านั้น
อตฺตวิปกฺขภาวโต	อันผู้ปฏิบัติย่อมทราบ ว่าเป็นอนัตตา
สุญฺญตฺตสฺสามิกตฺตา จ	เพราะไม่เป็นไปในอำนาจเสียเลยทีเดียว
เต อนตฺตาติ ญายเร	เพราะเป็นข้าศึกแก่ตนด้วย เพราะความเป็นของว่างเปล่าด้วย เพราะความเป็นของไม่มีเจ้าของด้วย
เอวํ สนฺเต จ เต ธมฺมา	ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ธรรมเหล่านั้น
นิพฺพินฺทิตพฺพภาวโต	เสมอด้วยเรือนถูกไฟไหม้แท้
ทฑฺฒเคหสมาเยว	เพราะความเป็นของน่าเบื่อหน่าย
อลํ โมกฺขํ คเวสิตุํ	ควร เพื่อจะแสวงหาอุบายเป็นเครื่องพ้น

ปญฺจกฺขนฺธมิมํ ทุกฺขํ	ขันธ์ ๕ นี้เป็นทุกข์
ตณฺหา สมุทโย ภเว	ตัณหาเป็นสมุทัย
ตสฺส นิโรโธ นิพฺพานํ	ความดับตัณหานั้นเสีย เป็นอันดับทุกข์ (นิโรธ)
มคฺโค อฏฺฐงฺคิการิโย	หนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ (มรรค)
เอตฺตกานํปิ ปาจานํ	ปราชญ์ผู้มีปัญญา มาทราบเนื้อความแห่งปาฐะ
อตฺถํ ญตฺวา ยถารหํ	แม้มีประมาณเท่านี้แล้ว
ปฏิปชฺเชถ เมธาวี	พึงปฏิบัติตามสมควร
ปตฺตํ สงฺขารนิพฺพุตินฺติ	เพื่อบรรลุพระนิพพาน อันเป็นที่ดับสังขาร ด้วยประการฉะนี้แล.

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ประดิษฐาน ณ พระพิมานด้านเหนือของเจดีย์วัดมกุฎกษัตริยาราม

พระพุทธไพรีพินาศ

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม

พระไพรีพินาศ (องค์เดิม)

เนื่องในงานสมโภชฉลองพระชนมายุครบ ๘๐ กาลฝนบริบูรณ์ ของสมเด็จพระสังฆราช เมื่อวันที่ ๒๑ – ๒๒ – ๒๓ พฤศจิกายน ๒๔๙๕ นี้ ทางเจ้าหน้าที่ร่วมจัดงานฉลองมหกรรมครั้งนี้ ได้จัดหล่อจำลองพระพุทธไพรีพินาศขึ้น เป็นที่ระลึก มีขนาดต่าง ๆ กัน ที่เป็นพระกริ่งก็มี พระบูชาก็มี ขนาดใหญ่ที่สุดได้จัดสร้างขึ้นถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินี รวม ๒ องค์ด้วยกัน ขนาดย่อมลงมา สำหรับผู้ที่มีจิตศรัทธาใคร่จะได้ไปสักการะบูชาเป็นการส่วนตัว โดยเหตุที่ผู้เขียนเรื่องนี้ มีความสนใจในพระพุทธรูปองค์นี้มาก่อน ที่ทางเจ้าหน้าที่จัดงานฉลองพระชนมายุของสมเด็จพระสังฆราชดำเนินการครั้งนี้ จึงใคร่จะนำเรื่องตำนานของพระพุทธรูปองค์นี้มาเล่าสู่กันฟังสักเล็กน้อยเท่าที่ค้นคว้าได้.

พระพุทธรูปไพรีพินาศ เกี่ยวด้วยประวัติศาสตร์และพระราชพงศาวดารในรัชกาลที่ ๒ – ๓ และรัชกาลที่ ๔ และเกี่ยวเนื่องด้วยพระบุญญานุภาพและพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชอยู่ในแผ่นดินพระบาท-

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งพระบรมราชวงศ์จักรีนี้ และเกี่ยวข้องเป็นความรู้ในทางโบราณคดีด้วย ข้าพเจ้าผู้เขียนเรื่องนี้ต้องขอประทานอภัยโทษ หากได้กล่าวพาดพิงและกระทบกระเทือนถึงบุคคลหนึ่งบุคคลใดหรือสกุลหนึ่งสกุลใดไปบ้างด้วยความจำเป็นในการเขียนเรื่องนี้ ซึ่งผู้เขียนมิได้มีเจตนาร้าย หรือมุ่งหมายในทางร้ายแต่ประการใดเลยแม้แต่น้อย พระไพรีพินาศมีเบื้องหลังอันยืดยาว และเต็มไปด้วยการต่อสู้ระหว่างความดีกับความไม่ดี และระหว่างบาปกับบุญ ดังจะได้ประมวลมาไว้โดยความสังเขปดังต่อไปนี้

ผู้เขียนได้ทราบเรื่องราวพระพุทธไพรีพินาศ เมื่อได้อ่าน "สาส์นสมเด็จ" ภาค ๔ พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพหม่อมเจิม ดิสกุล ณ อยุธยา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๔๙๓ ใน "สาส์นสมเด็จ" ดังกล่าวมานี้ มีลายพระหัตถ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๕ มีนาคม ๒๔๗๗ ความตอนหนึ่งเกี่ยวด้วยเรื่องพระพุทธไพรีพินาศ ในลายพระหัตถ์นั้นว่า

"มีเรื่องที่จะทูลถวายเรื่องหนึ่ง คือ เมื่อวันที่ ๑ เดือนนี้ (มีนาคม ๒๔๗๗) สมเด็จพระพันวัสสาทรงบำเพ็ญพระกุศลพระชนม์เสมอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เริ่มด้วยเสด็จไปบูชาพระบรมรูปปฐมบรมราชานุสรณ์ แล้วเสด็จไปวัดพระเชตุพน ทรงจำแนกอาหารบิณฑบาตถวายพระสงฆ์ทั้งวัด แล้วเลี้ยงพระสงฆ์ราชวงศ์ เสร็จแล้วทรงทอดผ้าสบงกับย่ามพระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์แล้วเป็นเสร็จ การเลี้ยงพระสงฆ์ราชวงศ์นั้นเลี้ยงโต๊ะฝรั่ง เจ้านายเข้าเสิฟโต๊ะสนองพระเดชพระคุณ จึงเป็นช่องได้สนทนาด้วยพระสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ตั้งปัญหาถามเกล้ากระหม่อมว่า พระไพรีพินาศนั้นเป็นพระอะไร มาแต่ไหน ทำไมจึงมาอยู่วัดบวรนิเวศน์ เหตุใดจึงมีชื่อว่า ไพรีพินาศ เกล้ากระหม่อมหงายท้อง ไม่สามารถตอบได้ อยากรู้เหมือนกัน เคยทูลถามฝ่าพระบาทก็ไม่ทรงทราบเหมือนกัน หันไปหันมาเห็นกรมหมื่นพงศาฯ จึงลองจดเข้าทูลถามดู ตรัสบอกว่า ใครก็ทรงจำชื่อไม่ได้เสียแล้ว เป็นผู้นำถวายทูลกระหม่อม

(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เมื่อยังทรงผนวชอยู่เป็นเวลาติดต่อกับที่หม่อมไกรสรถูกสำเร็จโทษ จึงโปรดตั้งพระนามว่า พระไพรีพินาศ เกล้ากระหม่อมเห็นเค้าความเข้าทีหนักหนา ทูลถามว่าทรงทราบมาแต่ไหน ตรัสว่า เสด็จพระอุปัชฌาย์เล่า"

ต่อมา, สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีลายพระหัตถ์ตอบสมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๔๗๗ ทรงกล่าวตอนหนึ่งถึงเรื่องพระพุทธไพรีพินาศว่า

"หม่อมฉันได้รับลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๕ ขอทูลสนองความเรื่องพระพุทธไพรีพินาศ ที่อยู่วัดบวรนิเวศน์ หม่อมฉันได้ไปพิจารณาดูองค์พระพุทธรูปนั้น เป็นพระพุทธรูปศิลาแบบมหายาน ปางนั่งประทานอภัย คือเหมือนพระมารวิชัย แต่หงายพระหัตถ์ขวา หม่อมฉันเคยพบเรื่องในประกาศพระราชพิธีจรว่าทูลกระหม่อมทรงบำเพ็ญพระราชกุศล "ผ่องพ้นไพรี" เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ (ปีที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสมภพ) ความในประกาศนั้น กับพระนามพระพุทธรูปบ่งชัดว่า บำเพ็ญพระราชกุศลด้วยพ้นภัยจากหม่อมไกรสร พระพุทธรูปองค์นี้ทูลกระหม่อมเห็นจะทรงได้ไว้แต่ยังทรงผนวชใกล้ ๆ กับเวลากำจัดหม่อมไกรสร จึงทรงถือเป็นนิมิต เดิมเห็นจะเอาไว้ที่อื่น ที่โปรด ฯ ให้สร้างเก๋งประดิษฐานพระพุทธรูปองค์นั้นไว้ที่เจดีย์วัดบวรนิเวศน์ เห็นจะเป็นตอนปลายรัชกาลที่ ๔ หม่อมฉันนึกจำได้เป็นเงา ๆ ว่า เมื่อหม่อมฉันบวชเณร เก๋งนั้นยังไม่แล้ว ท่านก็เสด็จประทับอยู่วัดนั้น เมื่อทรงผนวชจะทรงจำได้บ้างดอกกระมัง แต่พระพุทธรูปองค์นี้จะมีใครถวาย หรือจะทรงได้มาจากไหนไม่ทราบ"

ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๔๗๗ สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

"ขอบพระเดชพระคุณที่ทรงพระเมตตาโปรดตรัสบอกเรื่องพระพุทธไพรีพินาศเพิ่มเติมประทานไป จะได้เก็บความที่รู้ทั้งหมดบอกสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ไปให้ทราบ โดยที่ท่านอยากทราบเก๋งที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์นั้น เกล้ากระหม่อมนึกไม่ได้ว่าได้เห็นกำลังทำ เห็นเสร็จเรียบร้อยอยู่แต่ไหนแต่ไรมาแล้ว วิหารเก๋งทางพระศาสดานั้นดอกที่เห็นทำค้าง"

ใน "สาส์นสมเด็จ" ภาค ๔ และภาคต่อมาสมเด็จทั้งสองพระองค์ จะทรงกล่าวถึงพระพุทธไพรีพินาศไว้อีกหรือไม่ ผู้เขียนไม่ได้ติดตามอ่านทุกฉบับแต่เห็นว่าเท่าที่ได้คัดมาไว้ข้างต้นนี้ ก็พอทำให้ท่านผู้อ่านได้ทราบตำนานพระพุทธรูปองค์นี้ตามสมควรแล้ว ผู้เขียนใคร่จะขอย้อนกล่าวไปถึงประวัติการณ์เรื่องราวอันเป็นมูลเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายพระนามพระพุทธรูปองค์นี้ว่า "พระไพรีพินาศ" ต่อไป

ถ้าหากจะแปลความหมายของคำว่า "ไพรีพินาศ" นั้น เราก็พอจะแปลได้ว่า "ไพรี" หมายถึง ผู้มีเวร หรือข้าศึกศัตรู "พินาศ" แปลว่า "ฉิบหายหรือความฉิบหาย" คำ ไพรีพินาศ จึงแปลรวมได้ว่า "ข้าศึกศัตรูฉิบหาย" หรือ "ผู้มีเวรต่อกันถึงความฉิบหายล่มจมล้มตาย" คำ ไพรี นี้มูลศัพท์เดิมเป็นภาษาสันสกฤตว่า "ไวร" แผลงมาเป็น "ไพรี" คำ "ไวร" ก็คือ "เวร" ในภาษามคธซึ่งทั้ง "เวร" และ "ไวร" แปลว่า ความเกลียด, ความพยาบาท, ความปองร้าย และบาป ในภาษาไทยเราเฉพาะคำว่า "เวร" ยังแปรว่า "คราว รอบ หรือการผลัดกันเป็นคราว ๆ" ได้อีก แต่เรื่องนี้ผู้เขียนไม่มีความประสงค์จะอธิบายศัพท์ทางภาษา จึงขอผ่านไปกล่าวถึงบุคคลที่เป็นไพรีพินาศ ต่อไป

บุคคลที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่าเป็น "ไพรี" ต่อพระองค์ และเป็นมูลเหตุให้ถวายพระนามพระพุทธรูปพระองค์ดังกล่าวว่า พระพุทธไพรีพินาศนั้น คือหม่อมไกรสร หม่อมไกรสรเป็นศัตรูกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวชอยู่ และก่อนทรงผนวชตลอดมา จนหม่อมไกรสรถูกสำเร็จโทษในปลายรัชกาลที่ ๓ และหม่อมไกรสรได้จองล้างจองผลาญ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระสงฆ์คณะธรรมยุต ตลอดเวลาที่หม่อมไกรสรมีพระชนม์ชีพอยู่ จนกระทั่งหม่อมไกรสรถูกสำเร็จโทษ เมื่อวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๑ ในรัชกาลที่ ๓ ก่อนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประมาณเวลาราว ๓ ปี

หม่อมไกรสร คือ กรมหลวงรักษรณเรศ นี้พระนามเดิม "พระองค์เจ้าชายไกรสร" ประสูติเมื่อวันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๖ ธันวาคม ปีกุน พ.ศ. ๒๓๓๔ เป็นพระราชโอรสที่ ๓๓ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ และเป็นที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อยแก้ว หม่อมไกรสรทรงมีพระเชษฐาร่วมพระมารดาพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระองค์เจ้าชายอภัยทัต เมื่อทรงพระเยาว์เรียกกันว่า "พระองค์เสือ" สุดท้ายได้เป็นกรมหลวงเทพพลภักดิ์ ในรัชกาลที่ ๑–๒ ก่อนได้รับกรม หม่อมไกรสรได้กำกับกรมพระคชบาลเดียวกับกรมหลวงเทพพลภักดิ์ พระเชษฐา, ในสมัยนั้นเรียกกันว่าเจ้ากรอกไกรสร ครั้นต่อมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ หม่อมไกรสรได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นรักษรณเรศ และโปรดเกล้าฯ ให้ทรงกำกับกรมสังฆการี ในรัชกาลที่ ๒ นี้ เกิดเรื่องพระราชาคณะต้องอธิกรณ์ กล่าวคือ ในปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙ ในเดือน ๑๒ ปีชวด อัฐศกนั้น เกิดมีโจทก์ฟ้องว่า พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุรูปหนึ่ง พระญาณสมโพธิ (เค็ม) วัดนาคกลางรูปหนึ่ง พระมงคลเทพมุนี (จีน) วัดหน้าพระเมรุกรุงเก่ารูปหนึ่ง ทั้งสามรูปนี้ประพฤติผิดวินัยบัญญัติข้อสำคัญ ต้องเมถุนปาราชิกมาช้านาน จนถึงมีบุตรหลายคน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมไกรสร ซึ่งในขณะนั้นเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษรณเรศ กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพิจารณาได้ความเป็นสัตย์

สมดังพ้อง จึงมีรับสั่งเอาตัวผู้ผิดไปจำไว้ ณ คุก ครั้นเมื่อได้ชำระความปาราชิกในคราวนั้นแล้ว ต่อมาไม่ช้าได้มีผู้ทิ้งบัตรสนเท่ห์ แต่งเป็นโคลงกล่าวหยาบช้าต่อหม่อมไกรสร และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดถึงราชการแผ่นดินครั้งนั้นว่า

"ไกรสรพระเสด็จได้ สึกชี
กรมเจษฎาบดี เร่งไม้
พิเรนทรแม่นอเวจี ไปคลาด
อาจพลิกแผ่นดินได้ แม่นแม้นเมืองทมิฬ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้สืบเอาตัวผู้ทิ้ง ได้ความว่าเป็นโคลงของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศรีสุเรนทจินตกวี ผู้ทรงโคลงเรื่องสมโภชพระอัฏฐิสมเด็จพระปฐมบรมวงศ์ในรัชกาลที่ ๑ และฉันท์กล่อมช้างเผือกพลาย คราวสมโภชพระยาเสวตกุญชร จึงมีรับสั่งให้เอากรมหมื่นศรีสุเรนทมาขังไว้ จนกระทั่งกรมหมื่นศรีสุเรนทประชวรสิ้นพระชนม์ในระหว่างที่ต้องขังอยู่นั้น จึงไม่ได้ตัดสินลงโทษแต่อย่างใด

ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๓ หม่อมไกรสรได้ทรงกำกับกรมวัง และได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงรักษรณเรศ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ เพราะมีความชอบด้วยเป็นเจ้านายพระองค์สำคัญ ที่ได้พยายามให้ราชสมบัติพลัดจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตกแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่หม่อมไกรสรเป็นกรมหลวงรักษรณเรศ และทรงกำกับกรมวังในรัชกาลที่ ๓ นี้ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่โดยสันติสุข และ "ต้องมีพระราชหฤทัยทรงรังเกียจเวรีภัยต่าง ๆ" อันเนื่องมาจากการกระทำของหม่อมไกรสร ดังจะได้กล่าวถึงในตอนต่อไป

หม่อมไกรสรเป็นศัตรูต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มมาแต่เมื่อใดนั้น เป็นการยากที่จะกล่าวได้แน่นอน แต่ที่มาปรากฏชัดก็ในตอนที่สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสิ้นพระชนม์ เมื่อวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗ และเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระประชวรโดยรวดเร็ว และมีพระอาการตรัสไม่ได้มาแต่แรก จึงมิได้ทรงมอบราชสมบัติแก่พระราชวงศานุวงศ์พระองค์ใด ครั้นเสด็จสวรรคตแล้ว พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง ได้ปรึกษากันถวายราชสมบัติแด่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจริญพระชนมายุกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในขณะนั้นทรงผนวชอยู่ และกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทรงรับราชการต่างพระเนตรพระกรรณในราชกิจการทั้งปวง ตลอดมาในปลายแผ่นดินรัชกาลที่ ๒ ให้เสด็จผ่านพิภพสืบสันตติวงศ์ เป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ ความจริงหากจะกล่าวกันตามนิตินัยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอยู่ในฐานะควรจะได้รับราชสมบัติสืบสนองพระองค์สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าราชโอรสพระองค์ใหญ่ **อันเกิดด้วยพระอัครมเหสี** แต่ในเวลานั้นเผอิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจริญพระชันษากว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๑๗ พรรษา และได้ทรงบังคับบัญชาข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณ เมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๒ มีผู้ยำเกรงนับถืออยู่โดยมาก ที่ประชุมจึงเห็นว่า ควรจะถวายราชสมบัติแก่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติสืบไป ในตอนนี้เองปรากฏชัดว่า หม่อมไกรสรเป็นศัตรูต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ เนื่องในการเปลี่ยนแผ่นดินรัชกาลที่ ๒ ดังกล่าวมานี้ ปรากฏว่าหม่อมไกรสรอยู่ในพวกเจ้านายที่ประสงค์จะให้ราชสมบัติพลัดจากพระ-

บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปได้แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังได้กล่าวมาบ้างแล้ว

ในตอนเปลี่ยนรัชกาลที่ ๒ เป็นรัชกาลที่ ๓ นี้ มีเหตุการณ์ร้ายเกี่ยวด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ประการหนึ่ง คือ ปรากฏว่าได้มีผู้ไปหลอก-ลวงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระบรมชนกนาถมีรับสั่งให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในเวลานั้นทรงผนวชอยู่วัดราชาธิวาส (วัดสมอราย) เข้าเฝ้า ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปด้วยเข้าพระทัยว่าทรงมีรับสั่งจริง แต่ปรากฏว่าทรงถูกหลอกลวง และผู้หลอกลวงนั้นได้นำองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปควบคุมขังไว้ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นเวลาหลายวัน จนเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระ-จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงถูกปล่อยให้เสด็จกลับมาประทับ ณ วัดราชาธิวาส (สมอราย) ตามเดิม ความข้อนี้ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร แต่ปรากฏในโคลงลิลิตมหามกุฏราชคุณานุสรณ์ พระนิพนธ์กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ พระราชโอรสพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งน่าเชื่อว่าจะเป็นความจริงแท้ได้ ขอท่านได้โปรดพิจารณาข้อความในโคลงลิลิตมหามกุฏราชคุณานุสรณ์ ดังต่อไปนี้

เริ่มอนาถบิตุราชเจ้า ประชวร หนักนา
พระวักกะพิการรวน โรคร้าย
ทรงซึมเชื่อมครึมจวน ประจาคสติ แล้วโฮย
แต่บิดมิดชิดคล้าย ครั่นน้อยใครแหนง
สุดระแวงบิตุราชใกล้ สวรรคต
แม้พระราชชิโนรส รุ่มตั้ง

เพลิดเพลินแต่เจริญพรต พรหมะวิ หารแฮ
ไป่หวาดใครอาจขึ้ ข่าวเหี้ยมเตรียมหลอน
จึ่งบททะจรสู่เวิ้ง วังหลวง
อมาตย์สนิททูลผิดขวง ข่าวอ้าง
โองการท่านเรียกดวง ปิยะดนุชะ ชีเอย
ด่วนไผ่เผ้าเจ้าช้าง ชนกมื้อดุรามัย
เขาเชิญไปวัดแก้ว มรกต อกอา
พัก ณ พระอุโบสถ ต่างเผ้า
อ้างองค์พระทรงพรต พลุกพล่าน สมฤๅ
อละหม่านแต่งทหารเข้า แวดล้อมวงรวัง
ประทับขังอุโบสถสิ้น สัปตวาร พ่ออา
ห่างมิตศิษย์บริพาร ผ่อนเผ้า
คึกคักแต่พนักงาน สนมนิเว สะรักษ์ฤๅ
คอยพิทักษ์สมศักดิ์เจ้า พระพ้าประดาผงม
กรมนุชิตอาวสนิธเอื้อ พออมขวัญ พระเลย
พ้ามกุฎทรงประยุตธรรม์ สทกน้อย
ยามเสวยพระเคยฉัน เอกะภัต เสวยรา
ไป่พักพึ่งถั่งถ้อย ถ่องถ้วนขบวนขำ
บำเพ็ญสมถะแก้ กมละดาล เดือดฤๅ
ถวิลวิปัสสนาญาณ หยั่งซึ้ง
ฟังว่าพระอาการ ก่นแต่ ทุเลาเรา
ป่วยซักหักหทัยตรึง ผนวชเบื้องบุญสมาน

พรหมะวิหารผ้านแผ่ เมตตา
มล้างเล่ห์เวี่ยเวรา เลิกแค้น
ผืนสมัยนั่นใช่ฐา นานุศิษย์ สุคตเลย
เธียระชาตไป่มาทแผ้น พลัทธ์พล้ำธรรมะฐาน
สงสารข้าบาทล้วน ลลานภัย
บ้างหลบบ้างเวียนรไว ห่วงเจ้า
ห่อนตระหนักจักเปื่นไฉน อนาคต พระนา
อยากจะเฝ้าห้ามเฝ้า ตื่นเพี้ยมเจี๋ยมตัว
อยู่หัวสวรรคตแล้ว ลือกัน
กรมะเจษฎาเชษฐาถวัล ยะราชรั้ง
จวนอุโบสถสามวัน จึ่งประวาศ วังเอย
เสด็จกลับคืนยับยั้ง วัดเวิ้งสมอราย
พระสายจักริศสะอื้น อาลัย
ถึงบาทบิตุราชฤทัย ท่วมเศร้า
ไหนห่วงมาตุรงค์ใน มหานิเวสน์
ห่วงพระอนุชาเผ้า นิเวสน์รั้งวังเดิม
ยังเหิมมานะสร้าง บารมี ท่านนา
ใดเกิดเกิดนั่นมี ดับครั้ง
ไป่ผื่นตื่นครองศรี เศวตะฉัตร สยามเวย
หวังผงาดศาสนาทั้ง ประเทศพื้นยื่นเกษมสันต์แล
พระเปรมกมะเลศแจ้ง สัจจกิดา การเอย
สมเด็จพันวัสสา พระน้อง
ประเวศวังผึ่งพญาสา ครระอัยะ ฎงค์แฮ
ไร้วิบติวายขัดข้อง ค่อยเปลื้องแปรศัลย์

ความในโคลงลิขิตมหามกุฏราชคุณานุสรณ์ ดังยกมาข้างต้นนี้ ไม่ปรากฏชัดว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถูกหลอกลวงด้วยอุบายของท่านผู้ใด แต่เข้าใจโดยสันนิษฐานว่า หม่อมไกรสรคงมีส่วนสำคัญในการนี้ เพราะหม่อมไกรสรเวลานั้นเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ และเป็นฝ่ายเจ้านายที่กีดกันพระบาทสมเด็จพระจอม-เกล้าเจ้าอยู่หัวมิให้ได้ราชสมบัติและเป็นเจ้านายพระองค์สำคัญ ที่สนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ และโดยเหตุที่หม่อมไกรสรเป็นเจ้านายที่สนับสนุนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัตินี้เอง ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดปรานหม่อมไกรสรมาก โปรดให้เลื่อนยศศักดิ์เป็นใหญ่กว่าแต่ก่อน และใหญ่ยิ่งกว่าเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ทุกพระองค์

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้เสวยราชสมบัติดังความประสงค์ของหม่อมไกรสรแล้ว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมุ่งพระทัยฝักใฝ่ในเพศบรรพชิตอย่างมั่นคงอยู่แล้วก็ตาม แต่ความพยาบาทของหม่อมไกรสรอันมีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ยังคงมีอยู่อย่างหนาแน่นหนักหน่วงสืบไป......

ยิ่งกว่านั้น ปรากฏว่าคราวหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปลพระปริยัติธรรม โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ประชุมคณะมหาเถระผู้สอบในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-อยู่หัวเสด็จออกทรงแปลทุกวัน วันแรกแปลคัมภีร์ธรรมบท ซึ่งเป็นหลักสูตรสำหรับสอบความรู้ชั้นประโยค ๑ ประโยค ๒ และประโยค ๓ ในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระปรีชาสามารถมากในการแปลพระปริยัติธรรมครั้งนี้ เป็นที่ปรากฏแก่พระมหาเถระและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงไว้ในความทรงจำว่า "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลพักเดียวได้ตลอดประโยค ไม่มีพลาดพลั้งให้พระมหาเถระต้องทักท้วง

เลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินดี ดำรัสว่า เห็นความรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ธรรมบทแล้ว ไม่ต้องแปลคัมภีร์ธรรมบทส่วนประโยค ๒ และประโยค ๓ ต่อไปก็ได้ ให้แปลคัมภีร์มงคลทีปนีสำหรับประโยค ๔ ทีเดียวเถิด วันที่ ๒ เสด็จเข้าแปลประโยค ๕ และวันที่ ๓ แปลคัมภีร์บาลีมุต สำหรับประโยค ๕ ก็ทรงสามารถแปลได้โดยสะดวกอีกทั้งสองคัมภีร์ แต่ในวันที่ ๓ นั้น เมื่อเสร็จการแปลแล้ว ปรากฏว่ากรมหมื่นรักษรณเรศ (ที่เรียกกันภายหลังว่าหม่อมไกรสร ซึ่งเป็นผู้กำกับกรมธรรมการถามพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก อันเป็นผู้มีชื่อเสียงว่าเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรม และได้นั่งเป็นผู้สอบอยู่ด้วยว่า "นี่จะปล่อยกันไปถึงไหน" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบก็น้อยพระหฤทัย ให้นำความขึ้นกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันนั้นว่า ที่เข้าแปลพระปริยัติธรรมทรงเจตนาแต่จะสนองพระเดชพระคุณ หาได้ปรารถนายศศักดิ์ลาภสักการะอย่างใดไม่ ได้แปลถวายทรงฟัง ๓ วัน เห็นว่าพอเฉลิมพระราชศรัทธาแล้ว ขออย่าให้ต้องแปลต่อไปเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบความขุ่นหมองที่เกิดขึ้น ก็ทรงบัญชาตามพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยค ให้ทรงถือเป็นสมณศักดิ์ต่อมา"

ในกาลสมัย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่วัดราชาน้น มีคนนิยมนับถือพระองค์มาก ทั้งพระภิกษุและพวกคฤหัสถ์ จนเป็นเหตุให้พวกศัตรูมีจิตริษยายิ่งขึ้น ถึงกับกล่าวแสดงความสงสัยว่า ที่คนพอใจไปวัดราชาธิวาสกันมากนั้น "เพราะประสงค์จะยกย่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทางการเมือง" จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรู้สึกรำคาญพระราชหฤทัย และเพื่อระงับความสงสัย และระงับข่าวลือต่าง ๆ นานาดังกล่าวมา จึงได้เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาครองวัดบวรนิเวศน์เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๗๙ เวลานั้นพระชันษาได้ ๓๒ ปี ทรงผนวชได้ ๑๒ พรรษา ครั้นเมื่อเสด็จมาประทับวัด

บวรนิเวศน์ ก็เป็นเหตุให้ทรงได้รับความเดือดร้อนรำคาญมากขึ้นจากหม่อมไกรสร เพราะเสด็จเข้ามาอยู่ใกล้ ถูกหม่อมไกรสรพยายามทำร้ายหนักขึ้นจนถึงหาเหตุให้สึกพระสุเมธมุนี ที่เป็นอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเบียดเบียนด้วยประการต่าง ๆ นานา แม้จนแกล้งใส่บาตรพระธรรมยุตด้วยข้าวต้ม ให้ร้อนมือที่อุ้มบาตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงรับความเจ็บช้ำระกำพระราชหฤทัยตลอดอายุของหม่อมไกรสร เพราะหม่อมไกรมีทิษฐิถือว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจจะเป็นศัตรูราชสมบัติอยู่ตลอดกาล จึงคอยแกล้งกีดกันด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อจะมิให้ผู้คนนับถือ แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงถูกหม่อมไกรสรเป็นตัวมารคอยใส่ร้ายต่าง ๆ ตลอดมาก็ตาม แต่พระองค์ก็ไม่ทรงยอมหย่อนอุตสาหะในการฟื้นฟูพระศาสนา ดังได้เห็นกันโดยประจักษ์แจ้งแล้วแต่ผลสุดท้ายความดีย่อมชนะความชั่ว บาปย่อมแพ้บุญ พระผู้ทรงบุญย่อมได้ชัยชนะมารร้าย ผลกรรมบันดาลให้หม่อมไกรสรต้องราชภัย ถูกสำเร็จโทษในปลายแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ เหตุการณ์อันน่าสยดสยองยิ่งนัก ตอนหม่อมไกรสรถูกสำเร็จโทษ หรือประหารชีวิตด้วยท่อนจันทน์ และประหารชีวิตบ่าว ๓ คน ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ดังต่อไปนี้

"ครั้นมาถึงเดือน ๑ พระยาธนูจักรรามัญทำฎีกาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายกล่าวโทษกรมหลวงรักษรณเรศว่า ชำระความของตัวไม่ยุติธรรม กดขี่บุตรชายว่าเป็นผู้ร้ายย่องเบา ลักเอาเงินทองสมิงพิทักษ์เทวาไปเงิน ๒๐ ชั่ง สมิงพิทักษ์เทวาเป็นโจทก์ จึงโปรดให้ประชุมเสนาบดีชำระใหม่ ก็ได้ความจริงว่า บุตรพระยาธนูมิได้เป็นผู้ร้าย ผู้ร้ายนั้นคือบุตรเขยของสมิงพิทันษ์เทวานั้นเอง ครั้นสมิงพิทักษ์เทวาโจทก์แพ้แก่พระยาธนูจักร ทรงขัดเคืองกรมหลวงรักษรณเรศว่า ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงให้เป็นผู้ใหญ่ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยต่างพระเนตรพระกรรณ ก็ไม่ตั้งอยู่ในยุติธรรม กดขี่หักหาญ ถ้อยความผิด ๆ อย่างนี้คงมีหลายเรื่องมาแล้ว เพราะด้วย

อ้ายพวกละครชักพาให้เสียคน จึงให้ตระลาการค้นหาความอื่นต่อไปให้ได้ความว่า กรมหลวงรักษรณเรศชำระความของราษฎรมิได้เป็นยุตติธรรม ด้วยพวกละครรับสินบนทั้งฝ่ายโจทก์ฝ่ายจำเลย แล้วก็คงหักเอาชนะจงได้ แล้วเป็นคนมักใหญ่ใผ่สูง ชั้นแต่ลอยกระทงก็ไปลอยกรุงเก่าบ้าง เมืองนครเขื่อนขัณฑ์บ้าง เอาธรรมเนียมที่ในหลวงทรงลอย พวกละครห่มแพรสีทับทิมใส่แหวนเพ็ชรแทนหม่อมห้าม และเกลี้ยกล่อมขุนนางและกองรามัญไว้เป็นพวกพ้องก็มาก ที่ผู้ใดไม่ฝากตัวก็พยาบาทไว้ ตั้งแต่เล่นละครเข้าแล้ว ก็ไม่ได้บรรทมอยู่ข้างในด้วยหม่อมห้ามเลย บรรทมอยู่แต่ที่เก๋งข้างท้องพระโรงด้วยพวกละคร จึงรับสั่งให้เอาพวกละครแยกย้ายกันไต่ถาม ได้ความสมกันว่า เป็นสวาทไม่ถึงชำเรา แต่เอามือเจ้าละครและมือท่านกำนันคุยหฐานด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายให้สำเร็จภาวะธาตุเคลื่อนพร้อมกันเป็นแต่เท่านั้นแล้วโปรดให้ตระลาการถามกรมหลวงว่า เป็นเจ้านายใหญ่โตเล่นการนี้สมควรอยู่แล้วหรือ กรมหลวงรักษรณเรศให้การว่าการที่ไม่อยู่กับลูกเมียนั้นไม่เกี่ยวข้องแก่การแผ่นดิน ถามอีกข้อหนึ่งว่า เกลี้ยกล่อมเจ้านายขุนนางไว้เป็นพรรคพวกมาก จะคิดกบฏหรือ กรมหลวงให้การว่า ไม่ได้คิดกบฏ (ตรงนี้สำนวนบ่งให้เห็นว่าคงจะมีคำถามอีกคำหนึ่งว่า ถ้าไม่คิดกบฏก็เกลี้ยกล่อมหาพรรคพวกไว้ทำไม) จึงตอบว่า คิดอยู่ว่า ถ้าสิ้นแผ่นดินไปก็ไม่ยอมเป็นข้าใคร ถามอีกข้อหนึ่งว่า ถ้าได้อย่างนั้นแล้วจะเอาผู้ใดเป็นวังหน้า ให้การว่า คิดไว้จะเอากรมขุนพิพิธภูเบนทร์ พระราชดำริปรึกษาด้วยพระราชวงศานุวงศ์ เสนาบดีว่า กรมหลวงรักษรณเรศมีความผิดหลายอย่าง ทั้งยังเอาเงินเบี้ยหวัดและเงินวัดพระพุทธบาทปี ๑ ก็หลายสิบชั่งเป็นอาณาประโยชน์ จะเลี้ยงไว้ไม่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย พระราชวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดีกราบทูลว่า จะไม่เอาโทษเสียจะเลี้ยงไว้ก็ไม่เป็นที่ไว้วางใจเหมือนตือสรพิษให้หลังหักระวังยาก

ครั้นเมื่อมาถึงวันศุกร์ เดือน ๑ ขึ้น ๓ ค่ำ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตระลาการทำกระทู้ซักถามกรมหลวงรักษรณเรศว่า ที่ตัวได้เป็นใหญ่มากขึ้นกว่าแต่ก่อน

ก็ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนี้ยิ่งกว่าเจ้านายทุก ๆ พระองค์ จึงได้คิดกำเริบใจขึ้น แต่ก่อนนั้นยังกำเริบน้อย เดี๋ยวนี้มากขึ้น ๆ จนกระทั่งทุกวันนี้ได้ ๒๕ ปีแล้ว บัดนี้ก็ถึงปรารถนาจะเป็นเจ้าแผ่นดิน ให้ตัวระลึกถึงความหลังดู แต่ก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและกรมหมื่นสุรินทร์รักษ์กับตัวได้ทำราชการมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ (รัชกาลที่ ๒) จนถูกหนังสือทิ้งด้วยกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสำคัญพระทัยว่าได้เป็นเพื่อนยากกันมา ฝ่ายกรมหมื่นสุรินทร์รักษ์สิ้นพระชนม์ไปแล้วยังคงอยู่แต่ตัว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงไว้วางพระทัยให้ช่วยราชการแผ่นดินต่อมา และตัวประพฤติการคด ๆ โกง ๆ เอาสินบนในการชำระถ้อยความและตั้งขุนนาง ก็ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่บ้าง ก็ได้ทรงเตือนสติเป็นหลายครั้งหลายคราวว่า อย่าทำให้ราษฎรเขาติฉินนินทาหมิ่นประมาทได้ อย่าให้ชื่อชั่วอยู่ในแผ่นดิน เหมือนตัวประพฤติการณ์ที่ไม่อยู่กับเมียดังนี้ ก็มีผู้มาพูดว่า ทั้งผู้ชายผู้หญิง ข้างผู้ชายนั้นก็กรมขุนรามอิศเรศเป็นต้น จนกระทั่งมหาดเล็กเด็กชา ฝ่ายผู้หญิงเมียของตัวที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ก็มาเล่าให้เขาฟังออกเซ็งแซ่ไป ว่าตัวไม่อินังขังข้อกับลูกเมีย มาหลงอ้ายคนโขนคนละคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบจึงทรงพระราชดำริว่าจะชอบใจอย่างเจ้าบั๊กกิ่ง (เตากลาง) รักงิ้ว จะส้องเสพผู้ชายบ้างผู้หญิงบ้างกระมัง ครั้นจะห้ามปรามว่ากล่าวให้รู้สึกตัวเสียว่า ทำดังนี้ไม่งามไม่ดี ความก็จะอื้ออึงไป เหมือนจะแกล้งประจานให้ญาติได้รับความอัปยศ แล้วทรงพระราชดำริว่า แต่ก่อนกรมหลวงเทพพลภักดิ์ ก็ประพฤติการณ์ไม่อยู่กับลูกเมียเหมือนกันเช่นนี้ สมเด็จพระบรมวงศาธิราช ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ก็ทรงทราบทุกพระองค์ ก็หาได้ว่ากล่าวกรมหลวงเทพพลภักดิ์ประการใดไม่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมิได้เอาพระทัยเป็นพระราชธุระ ด้วยสำคัญพระทัยว่าเขาประพฤติให้เหมือนพี่ชาย เป็นพืชพันธุ์อียายเดนเกือก เป็นคนอุบาทว์บ้านเมือง แล้วมิหนำซ้ำกระทำให้แผ่นดินเดือดร้อนไปทุกเส้นหญ้าใบไม้ ด้วยความโลภเจตนาให้ขายใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระเดชพระคุณเป็นล้นพ้นของ

พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง ทั้งขายหน้าข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยสมณชีพราหมณ์ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ด้วยความชั่วของตัวมันฟุ้งเฟื่องเลื่องฦๅไปทั่วนานาประเทศทั้งปวงหาควรไม่เลย ต่างคนต่างมีใจโกรธแค้นยิ่งนัก แล้วยังมาคิดมักใหญ่ใฝ่สูงจะเป็นวังหน้าบ้าง เป็นเจ้าแผ่นดินบ้าง อย่าว่าแต่มนุษย์เขาจะยอมให้เป็นเลย แต่สัตว์เดียรฉานมันก็ไม่ยอมให้ตัวเป็นเจ้าแผ่นดิน จึงโปรดให้ถอดเสียจากกรมหลวงให้เรียก หม่อมไกรสร ลงพระราชอาญาแล้วให้ไปสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ที่วัดปทุมคงคา เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๑ แรม ๓ ค่ำ (วันที่ ๑๓ ธันวาคม ๒๓๙๑) อายุได้ ๕๘ ปี แต่บ่าว ๓ คน ขุนวุธมาตย์ ขุนศาลคน ๑,๔ คนด้วยกัน ไปประหารชีวิตที่สำเหร่ในวันเดียวกัน"

"ไพรี" ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นทรงผนวชอยู่ ณ วัดบวรนิเวศน์ ก็ได้พินาศลงด้วยประการฉะนี้ และเรื่องราวระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับหม่อมไกรสรดังกล่าวมาแล้วนี้ นับเป็นเบื้องหลังและเป็นที่มาของพระนามของพระ-พุทธรูปที่เรียกว่า "พระพุทธไพรีพินาศ" เพราะในระยะใกล้ ๆ กับเวลาที่หม่อมไกรสรถูกสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์นั่นเอง พระพุทธไพรีพินาศ ก็ได้เสด็จมาสู่พระบารมีพระบาทสมเด็จพระจอม-เกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏใน "สาส์นสมเด็จ" ดังได้กล่าวมาแล้ว"

นับตั้งแต่หม่อมไกรสรถูกประหารชีวิตด้วยท่อนจันทน์แล้ว ต่อมาอีกประมาณ ๓ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๙๔ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ วันที่ ๒ เมษายน เวลา ๘ นาฬิกา ๕ บาทเศษ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต สมเด็จพระอนุชาธิราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศน์จึงได้ถูกอัญให้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ ดำรงสยามรัฐสีมาอาณาจักรพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยปราศจากศัตรูราชบัลลังก์ ขัดขวาง นับเป็นรัชกาลที่ ๔ แห่งบรมราชจักรีวงศ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติได้ประมาณ ๒ ปี ถึง "ศักราชพระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๓๙๖ พรรษา ปัตยุบันกาล พฤสภสังวัจฉระ ผคุณมาส สุกปักษ์ ทศมีดิถี พุทธวารปริเฉทกาลกำหนด" พระองค์จึงได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล **ผ่องพ้นไพรี** กล่าวคือ เป็นการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเนื่องจากพระองค์ทรงพ้นจากการเบียดเบียฬของหม่อมไกรสรนั้นเอง เนื่องในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนี้ มีคำประกาศเทวดาอย่างยืดยาว ท่านผู้อ่านจะได้ทราบถึงพระคุณธรรมอันประเสริฐ พระราชกุสโลบาย, และพระขันติธรรม รวมตลอดถึงพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในคำประกาศเทวดา ดังต่อไปนี้

"ศุภมัศดุ ศักราชพระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๓๙๖ พรรษา ปัตจุบันกาล พฤสสังวัจฉระ ผคุณมาส สุกปักษ์ ทศมีดิถี พุทธวาร ปริเฉทกาลกำหนด ฯ ข้าพระพุทธเจ้าขอประกาศแก่เทพยดา

ด้วยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ ฯล ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชบรมราชาภิเษก เป็นเอกอัครมหาราชาธิบดี ณ กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุทธยา บรมราชธานี ในสยามรัฐประเทศ มีพระราชวราณาเขตเมืองขึ้นต่าง ๆ เป็นอันมาก คือ เมืองลาว เขมร แขก กระเหรี่ยง เป็นต้นไป พระองค์ได้สำเร็จศิริราชสมบัติตามพระราชประเพณีโดยยุติธรรม บัดนี้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล พระราชทานไตรจีวรและเครื่องบริขารแด่พระสงฆ์บรรพสัชย์ ผู้ปฏิบัติพระธรรมวินัย ต้องตามพระราชหฤทัยโดยมากมาแต่ก่อน และกระทำการเฉลิมฉลองเจ็ดวัน ตามที่ได้ทรงปฏิญาณไว้แต่ก่อนแลเมื่อยังทรงพระเยาว์เป็นพระราชกุมารอยู่นั้นต้องมีพระราชหฤทัยทรงรังเกียจเวรีภัยต่าง ๆ ซึ่งเป็นมาแต่เหตุที่ปรากฏบ้าง ไม่ปรากฏบ้าง และทรงพระดำริคาดคะเนเหตุการณ์ต่าง ๆ เป็นอย่างนี้มานานจนถึงการทรงผนวช ประพฤติพรหมจรรย์หวังจะให้พ้นภัยและเวรทั้งสิ้น ก็ยังหาพ้นจากความรังเกียจ

พระทัยไม่แลเวรีภัยต่าง ๆ บางทีอ้างเหตุที่ประพฤติตามธรรมวินัย และอาศัยความเศร้าหมองพลั้งพลาดในพรหมจรรย์เล็กน้อย เป็นเหตุก่อให้เกิดภัยต่อไป พระองค์ทั้งบรรพสัชย์ มิได้พ้นจากความรังเกียจด้วยเวรีภัยต่าง ๆ ดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงได้ทรงเบื่อหน่ายในพระราชหฤทัย ได้ทรงเห็นคฤหัสถ์บรรพชิต ผู้มีบรรดาศักดิ์อื่น ๆ ไม่ต้องรังเกียจรำคาญด้วยภัยเวรเช่นนั้น อยู่เป็นสุขสำราญทั้งบรรพสัชย์ ส่วนพระองค์ทั้งบรรพสัชย์ที่ปฏิบัติพระธรรมวินัย ประสงค์จะได้ความสุขอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงเห็นอุบายอย่างอื่นที่จะให้ได้รับความสุขอย่างนั้น ประสงค์จะให้เทพยดาอารักษ์ที่มีเหศรศักดานุภาพช่วยอนุเคราะห์บ้าง จึงได้ว่าเมื่อใดเวรีภัยนี่เป็นอยู่อย่างนี้ รำงับสนิทได้โดยธรรม เป็นแต่ให้ได้ทรงเสวยความเกษม คือไม่เสื่อมพระลาภพระยศที่ได้แล้วแลไม่ต้องรังเกียจในมรณภาพเพราะพยายามแลเวรีชนทั้งปวง แลอนึ่ง ผู้ที่ปรารถนาจะบูชาและให้ทาน แลทำอุปการใด ๆ แก่พระสงฆ์บรรพสัชย์ ซึ่งปฏิบัติต้องพระทัยโดยมากนั้น ไม่ต้องรังเกียจกลัว ทำได้ตามชอบใจโดยสะดวกตามปรารถนา ถ้าเป็นได้อย่างนี้แล้ว จักถวายไตรจีวรเครื่องบริขารที่ต้องตามวินัยนิยมครบทั้งแปด แต่ภิกษุสงฆ์บรรพสัชย์ผู้ปฏิบัติตามธรรมวินัย ต้องตามพระราชหฤทัยโดยมากมาแต่ก่อนองค์ละส่วน ๆ ทั้งสิ้น และจะเฉลิมมีการฉลองเจ็ดวันตามได้ เมื่อเป็นดังนี้ ถ้าอานุภาพมีมากก็จะทำให้มากยิ่งขึ้นไปกว่านี้ เมื่อได้ทรงบำเพ็ญมหาทานการฉลองนั้น จะทรงพระราชอุทิศพระราชทานส่วนพระราชกุศลแด่เทพดาเจ้าทั้งปวง ผู้ช่วยอุปถัมภ์ในที่ทำภัยเวรนั้นให้ระงับไปได้ ได้ทรงปฏิญาณไว้มั่นคงดังนี้ ครั้นนานมาเมื่อภายหลัง เพราะอาศัยเหตุนั้น ๆ เวรีภัยนั้น ๆ ซึ่งปรากฏมาแต่ก่อนก็สงบระงับเสื่อมหายไปเองโดยธรรมดา ไม่ต้องประกอบพระราชอุบายอันหนึ่งอันใดเลย จนถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มาเสด็จดำรงศิริราชสมบัติโดยยุตติธรรม ได้ความสำราญเกษมพระราชหฤทัย เพราะทรงเห็นเวรีภัยสงบระงับสิ้น มีพระราชประสงค์จะทรงเปลื้องพระราชปฏิญาณนั้น จึงได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลมหาทาน และการบูชาเฉลิมฉลอง

เจ็ดวันตามที่ได้ทรงพระราชปฏิญาณไว้นั้น แลอุทิศส่วนพระราชกุศลที่ทรงพระราชอุตสาหะทรงบำเพ็ญในเจ็ดวันนี้แด่เทพยดาผู้อุปถัมภ์ ทำให้เวรีภัยนั้นระงับไป และเทพยดาเจ้าอื่น ๆ ทุกสถาน เทพยดาเจ้าทั้งหลายนั้น จงได้อนุโมทนาส่วนพระราชกุศลที่ทรงพระราชอุทิศนี้ แล้วจงตั้งเมตตาจิตอภิบาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งพระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายในและอมาตย์ราชบริพาร และไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั่วทั้งพระราชอาณาจักรและพระภิกษุสงฆ์บรรพสัษย์ ซึ่งปฏิบัติตามธรรมวินัยต้องตามพระราชหฤทัยโดยมากมาแต่ก่อนนั้น ให้พ้นสรรพทุกข์ภยันตราย เจริญศิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคล วิมลทฤฆายุ วรรณะ สุขะ พละ ตามปรารถนาทุกประการเทอญ"

ท่านที่ได้อ่านข้อความในคำประกาศเทวดาดังได้คัดมาข้างบนนี้ จะเห็นด้วยผู้เขียนว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคุณขันติธรรมมากเพียงไร พระองค์ทรงต่อสู้ศัตรูด้วยธรรมานุภาพ โดยทรงทราบตระหนักแน่ในพระราชหฤทัยในพระพุทธศาสนสุภาษิตว่า "เวรย่อมไม่ระงับด้วยความจองเวร" ด้วยเมื่อพระองค์ได้เสวยราชสมบัติแล้ว ก็มิได้ทรงพยาบาทโกรธแค้นโอรสและธิดาของหม่อมไกรสร ตรงกันข้าม กลับปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาบุตรหม่อมไกรสรมาทรงเลี้ยงใช้สอยสนิทสนมได้เบี้ยหวัดยิ่งกว่าหม่อมเจ้าเสียด้วย ความจริงข้อนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง รัชกาลที่ ๕ ทรงไว้ในพระบรมราโชวาท พระราชทานพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ว่า

"ยังหม่อมไกรสรอีกรายหนึ่ง เป็นคนใจพาล สันดานหยาบ" ประพฤติความชั่วต่าง ๆ เป็นอันมาก เป็นปฏิปักษ์ออกหน้ากันตรง ๆ กับทูลกระหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เพราะความประพฤติชั่วร้าย และน้ำใจทุจริตของหม่อมไกรสรไม่สมควรจะเป็นเจ้าแผ่นดิน จึงเผอิญให้เกิดความจนถึงต้องประหารชีวิตในปลายรัชกาลที่ ๓ ครั้นทูลกระหม่อมได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นแล้ว ก็มิได้

ทรงอาฆาตจองเวรต่อบุตรหม่อมไกรสร กลับเอามาชุบเลี้ยงใช้สอยสนิทสนม ได้เบี้ยหวัดยิ่งเสียกว่าหม่อมเจ้า เช่น หม่อมกรุง เป็นต้น ที่สุดลงไปจนชั้นหลาน เช่น พระยาประสิทธิ์สุนทร (ม.ร.ว. ละม้าย) ก็ทรงใช้สอยมิได้มีความรังเกียจเลย"

พระคุณธรรมข้อไม่ทรงอาฆาตพยาบาทจองเวรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ มีมากมายเหลือที่จะพรรณนาได้ ครั้งหนึ่งเมื่อปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ พระพลสงครามลาวได้ฟ้องกล่าวโทษพระองค์ท่านเมื่อยังทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศน์ว่า ได้ร่วมคิดกันกับพระยาตากลอบลักสมคบกับฝรั่งอังกฤษเมืองเมาลแมนเป็นการกบฏ แต่บังเอิญเกิดเหตุ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเสียก่อนในขณะนั้น และพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางเสนาบดีได้ทูลอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระพลสงครามลาวกลัวความผิด กลัวจะถูกตัดหัว จึงได้รีบไปถอนฟ้องลบชื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวออกเสียจากหนังสือที่ยื่นฟ้อง แต่ครั้นพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์และทรงเป็นเจ้าชีวิต ทรงอาญาสิทธิ์สมบูรณ์ที่จะทรงทำประการใด ๆ ก็ได้เพื่อเป็นการแก้แค้น แต่พระองค์หาทรงกระทำดังตัวพระพลสงครามลาวเอง และคนทั้งหลายอื่นคิดไปนั้นไม่ ตรงกันข้ามกับปรากฏว่า พระองค์ได้ทรงเลื่อนยศถาบรรดาศักดิ์พระพลสงครามลาวขึ้นเป็น "พระยาสยามสิมานุรักษ์" และทรงตั้งบุตรของพระพลสงครามลาวนั้น เป็นที่พระสงคราม แทนพระพลสงครามลาวผู้บิดรนั้นด้วย, เพื่อให้เป็นที่พอใจแก่พระพลสงครามลาว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวไว้ในเรื่องทรงเลื่อนพระพลสงครามลาวขึ้นเป็น พระยาสยามสิมานุรักษ์ นั้นว่า "การพยาบาทอาฆาตในเหตุเช่นนี้ (เหตุที่เคยฟ้องกล่าวโทษพระองค์ว่าเป็นกบฏ) ไม่ควรมีไม่ควรเป็นแก่ผู้ซึ่งเป็นใหญ่ในแผ่นดินไม่ใช่หรือ"

"น หิ เวเรน เวรานิ สมฺมนฺตีธ กุทาจนํ ในกาลไหน ๆ เวรในโลกนี้ย่อมไม่ระงับเพราะเวรเลย"

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเชื่อถือเทวดาเบื้องบนมาก และทรงเชื่อว่าเทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เบื้องบนนั้น สามารถจะบันดาลให้ท่านที่คิดร้ายต่อพระองค์ พ่ายแพ้พินาศไปได้ด้วยมเหศรศักดานุภาพของเทพยดาทั้งปวง พระองค์ทรงกล่าวไว้ในพระราชหัตเลขาว่า "มนุศโลกนี้ตามที่ปรากฏผู้ใหญ่ครองผู้น้อย หรือคนเป็นอันมากครองคนผู้เดียว ฤๅคนฉลาดครองคนโง่ตามที่เห็นกันอยู่ แต่เมื่อพิเคราะห์ไปกลัวจะมีผู้ครองเบื้องบน ที่คนไม่ได้เห็นด้วยตาไม่ได้ยินด้วยหู จะเป็นผู้บันดาลอีกชั้นหนึ่ง ให้น้ำใจคนคิดผิด ๆ ไป ฤๅให้โรคร้ายบังเกิดมี เมื่อคนเป็นที่รังเกียจของคนเป็นอันมากอยู่อย่างไร ก็เป็นที่กีดขวางน้ำใจคนอยู่ด้วยประการนั้น"

ครั้งหนึ่ง เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๐ เกิดเหตุรถพระที่นั่งล่ม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชโอรสและพระราชธิดาทรงบาดเจ็บ บางพระองค์ถึงสาหัส พระองค์ทรงให้มีการสังเวยและทำบุญบูชาเทวดาและมีละครฉลอง พระองค์กล่าวไว้ในพระราชหัตถเลขาถึงพระยามนตรีสุริวงศ์ และเจ้าหมื่นสรรเพธภักดีว่า

"ตัวข้านี้คนรักเท่าผืนหนัง คนชังเท่าผืนเสื่อก็ดี ถึงจะไม่สู้มีใครรักก็คงมีคนรักบ้าง เหมือนท่านผู้อื่น บางทีว่าคนรักมากแล้ว ก็มีคนชังบ้างเหมือนกัน ฉันใดเมื่อจะว่าในการที่ไม่เป็นวิสัยมนุษย์แล้ว ถึงผีสางเทวดาที่ชังข้าก็จะจะมีรักข้าก็จะมีกระมัง ฤๅใครมีบุญแล้ว ก็จะไม่มีแต่บุญไปทีเดียว จะมีบาปบ้าง ใครชะตาราษีดีแล้วก็จะมีร้ายบ้าง ตัวข้าถึงจะมีบาปมากก็จะมีบุญบ้าง ชะตาไม่ดีแล้วก็จะมีที่ดีบ้างจึงได้เป็นเจ้าแผ่นดิน อยู่ให้คนนั่งแช่งนอนแช่งมาหลายปี จนคนที่แช่งตายไปก่อนก็จะมี หัวล้านไปก่อนก็จะมี จะว่ามีเหตุทั้งนี้เพราะบุญท่านผู้อื่นทับ ผีสางเทวดาของท่านผู้อื่นมาตัดบังเหียนม้าเสีย บุญของข้าก็ยังโต้อยู่ ผีสางเทวดาที่ยังรักข้าอยู่ก็ช่วยข้าม้าจึงไม่วิ่งไป รถจึงไม่ได้ทับข้า แลลูกข้าให้เป็นอันตายฤๅเจ็บมากจนเสียราชการ ข้าจึงขอบใจเทวดาที่ช่วยข้าหนักหนา ได้ตั้งการสังเวยและทำบุญบูชามีละครฉลอง เหตุนี้

บังเกิดมีก็ไม่เป็นอันตรายอะไรแก่ข้านัก ข้าคิดว่าชะรอยเทวดาจะบันดาลพอให้เป็นเหตุให้ได้เห็นใจคนต่าง ๆ ใครจะซื่อตรงฤๅลอกแลกคิดลึก ๆ ตื้น ๆ อย่างไรก็ได้รู้จักครั้งนี้ ให้เห็นใจขาว ใจดำ ใจขลาด ใจกล้าต่าง ๆ ข้าขอบใจเทวดาอารักษ์หนักหนาทีเดียว"

ท่านที่ได้อ่านเรื่องราวระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับหม่อมไกรสร อันเป็นเหตุการณ์และพฤติการณ์เบื้องหลังของพระพุทธไพรีพินาศ ดังได้กล่าวมานี้ ท่านจะเห็นได้ชัดแจ้งตามพระกระแสพระราชหัตถเลขาดังกล่าวมาว่า ในโลกนี้มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือมนุษย์ และทรงมเหศรศักดานุภาพสามารถบันดาลให้ความดีชนะความชั่ว บาปย่อมพ่ายแพ้ต่อบุญ และศัตรูย่อมแพ้บุญฤทธิ์ และไพรีย่อมพินาศลงด้วยบุญญานุภาพ ดังความมหัศจรรย์ของหม่อมไกรสรที่พ่ายแพ้ต่อพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังได้บรรยายมาโดยสังเขปนี้

มีความจริงอยู่ประการหนึ่งว่า ในการดำรงดำเนินชีวิตของสัตวโลก เช่นมนุษย์เรานี้ ย่อมต้องประสบศัตรูและอุปสรรคทั้งมวล ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเกิดมาในเพศใด ชั้นบุคคลใด และวัยใดก็ตาม ยิ่งบุคคลอยู่ในชั้นสูงและสำคัญ ศัตรูคู่ปองร้ายหมายชีวิตก็ย่อมอยู่ในฐานะสูง เข้มแข็งและสำคัญเป็นเงาตามตัวไปด้วย โดยเหตุนี้มนุษย์เราจึงต้องต่อสู้อุปสรรคและศัตรูตลอดอายุขัยแห่งชีวิต ชีวิตคือการต่อสู้ และการต่อสู้ คือชีวิต!

ก่อนจบ, ขออานุภาพของพระพุทธไพรีพินาศจงดลบันดาลให้ท่านทั้งหลายผู้ประพฤติธรรม จงชนะต่อศัตรูและอุปสรรคทั้งมวล ขอให้ไพรีของท่านทั้งหลายผู้ยินดีต่อสู้ด้วยธรรมานุภาพ จงพินาศฉิบหายไปด้วยพระมหิธานุภาพแห่งพระพุทธไพรีพินาศพระองค์นี้ด้วยเถิด.

ด้วยความเคารพนอบน้อมสักการะบูชาแด่พระพุทธไพรีพินาศ ขออุปัทวันตรายทั้งหลายจงปราศจากไป

ด้วยอานุภาพแห่งความเคารพนอบน้อมสักการะบูชาพระพุทธไพรีพินาศ ขอความสวัสดีจงมีทุกเมื่อ

ด้วยเดชะแห่งความเคารพนอบน้อมสักการะบูชาพระพุทธไพรีพินาศ ขอเราจงเป็นผู้มีเดชในมงคลพิธีด้วย เทอญ.

๒๙ พ.ย. ๙๕

พระไพรีพินาศ องค์เดิมเป็นพระศิลา พระเพลากว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว สูงจากฐานสุดยอดพระรัศมี ๑ ศอกมีเศษไม่ถึงนิ้ว ได้หล่อจำลองขึ้นในคราวฉลองพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษาบริบูรณ์ ของสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ พระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้จัดทำจำลองขึ้นเป็น ๓ ชนิด ๑. พระบูชา ๒. พระกริ่ง ๓. เหรียญ

๑. พระบูชา พระเพลากว้าง ๘ ซ.ม. สูงจากสุดฐานล่าง ถึงยอดพระรัศมี ๑๖ ซ.ม.

๒. พระกริ่ง พระเพลากว้าง ๑ ๑/๒ ซ.ม. สูงจากสุดฐานล่าง ถึงยอดพระรัศมี ๓ ๑/๒ ซ.ม.

๓. เหรียญกว้าง ๑ ซ.ม. สูง ๒ ซ.ม.

ได้เททองหล่อเมื่อ วันอาทิตย์ที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๕ ตรงกับแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะโรง ได้เริ่มพิธีตั้งแต่เวลา ๐๖.๓๓ น. จุดเทียน พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ สวดพุทธาภิเษกและภาณวาร จนถึงฤกษ์เททอง ครั้นเททองเสร็จแล้ว เริ่มพิธีสวดต่อไปอีกจนถึงเวลา ๒๑.๐๕ น. จึงเสร็จพิธี

ในการนี้ ได้อาราธนาพระอาจารย์ต่างอาวาสมาร่วมในพิธีนี้มากรูปด้วยกัน

สำหรับพระบูชานั้น ช่างทำหุ่นหล่อไม่ทัน จึงเททองขึ้นได้เพียง ๒ องค์ เท่านั้น ได้ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ๑ องค์ ถวายสมเด็จพระบรมราชินี ๑ องค์ ในวันฉลองพระชนมายุของสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์นั้น (๒๒ พ.ย. ๒๔๙๕)

เมื่อช่างทำหุ่นหล่อให้ได้ยังไม่พอแก่ความประสงค์เช่นนั้น จึงต้องกำหนดวันเททองใหม่ เพื่อให้เวลาแก่ช่างทำหุ่น ชั้นเดิมคิดว่าจักหล่อเพียง ๘ องค์เท่านั้น แต่มีผู้ต้องการด้วยมากท่าน จึงต้องให้ทำเพิ่มจำนวนขึ้นอีก และได้ให้ช่างจัดทำจำลองเป็นพระชัยวัฒน์แบบไพรีพินาศขึ้นอีกอย่างหนึ่ง พระเพลากว้าง ๑ ซ.ม. สูงจากสุดฐานล่าง ถึงสุดยอดพระรัศมี ๒ ซ.ม.

ครั้นช่างทำหุ่นเสร็จแล้ว จึงได้กำหนดวันเททองอีกครั้งหนึ่ง ณ วันเสาร์ที่ ๔ เมษายน ๒๔๙๖ ตรงกับแรม ๕ ค่ำ เดือน ๕ ปีมะเส็ง เริ่มพิธีตั้งแต่วันศุกร์ที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๖ เวลา ๑๗.๐๖ น. จุดเทียน พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ สวดพุทธาภิเษกและภาณวารจนถึงวันเสาร์ที่ ๔ จึงถึงฤกษ์เททอง ครั้นเททองแล้วพระสงฆ์ได้เริ่มพิธีสวดต่อไปจนถึงเวลา ๒๑.๔๘ น. จึงเสร็จพิธี

ในการนี้ ได้อาราธนาพระสงฆ์ที่สวดและพระอาจารย์ต่างอาวาส มาร่วมในพิธีนี้มากรูปด้วยกัน ทำนองเดียวกับครั้งก่อน

พระไพรีพินาศที่ได้จำลองขึ้นทั้ง ๒ คราวนี้ รวมเป็น ๔ ชนิด คือ ๑. พระบูชา ๒. พระกริ่ง ๓. พระชัยวัฒน์ ๔. เหรียญ ตามตัวอย่างที่พิมพ์ไว้กับหนังสือนี้.

วิกฤตกาลเงียบเมื่อร้อยปีก่อน

ขจร สุขพานิช อ.บ.,ป.ม.

......ครั้นวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๓๙๓ รับสั่งให้หาท่านพระยาศรีสุริย จางวางมหาดเล็ก เข้าไปเฝ้าในที่......รับสั่งให้ขยับไปชิดพระองค์ ให้ลูบพระองค์ทั้ พระสรีรกาย แล้วดำรัสว่า ร่างกายทรุดโทรมถึงเพียงนี้แล้ว หมอเขาว่ายังจะหา ไม่เห็นด้วยเลย การแผ่นดินไปข้างหน้า... เห็นแต่เอ็งที่ยังรับราชการเป็นอธิบดีผู้ ต่อไป การศึกสงครามข้างญวน ข้างพม่า ก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีก็แต่ข้างฝรั่ง ระวังให้ดี อย่าให้เสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ ก เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว......ท่านพระยาศรีสุริยวงษ์รับพระ โองการแล้วก็ร้องไห้ ถอยออกมาจากที่เฝ้า......ครั้น ณ วันที่ ๒ เมษายน พระ สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติได้ ๒๗ พรรษา

วิกฤตกาลซึ่งเนื่องมาจากกรณีต่างประเทศ ที่ยังฝังอยู่ในความทรงจำข คนรุ่นเราในสมัยนี้ ก็คือเมื่อครั้งญี่ปุ่นประกาศสงครามกับนานาชาติฝรั่ง ได้กรีธ ขอผ่านประเทศไทย และในที่สุดได้ตั้งกองทหารอยู่ในประเทศจวบจนเลิกสงค กรณีต่างประเทศครั้งนี้ ไม่จำต้องนำมากล่าว เพราะใคร ๆ ในสมัยนี้ก็ยังจำได้ดี วิกฤตกาลเมื่อครั้ง ร.ศ. ๑๑๒ นั้น ก็ยังพอมีเอกสารหลักฐานหาอ่านได้ไม่สู้ยากนัก วิกฤตกาลสมัยเมื่อร้อยปีก่อน อันเป็นปลายรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้ อยู่หัว น้อยคนนักจะได้รู้เรื่องราวโดยพิสดาร เพราะเอกสารหลักฐานในภาษาไท ไว้อย่างกระท่อนกระแท่น อนึ่งวิกฤตกาลครั้งนั้นได้ผ่านพ้นไปอย่างเงียบเชียบ มีเหตุการณ์ร้ายแรงถึงกับเสียดินแดนหรือกระทำศึกสงครามรบราฆ่าฟันกันไม่

จดหมายเหตุชาวต่างประเทศ (หมอบรัดและหมอเหา) ซึ่งอาศัยอยู่ในพระนครในครั้งนั้นได้บันทึกไว้ว่า หากไม่เกิดผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ราชสมบัติ สงครามระหว่างอังกฤษกับไทยคงจะเกิดขึ้นเป็นแม่นมั่น* ข้าพเจ้าจึงขอเก็บข้อความในจดหมายเหตุนั้น ๆ ประกอบกับเอกสารอื่น ๆ โดยยึดข้อความในพระราชพงศาวดารเป็นหลักมาผูกเป็นเรื่องดังต่อไปนี้

จำเดิมตั้งแต่ครั้งอังกฤษต้องทำสงคราม เพื่อปราบปรามจลาจลในอาณานิคมในทวีปอเมริกา (ซึ่งพวกอเมริกาเรียกว่าสงครามเพื่อเอกราช) แต่อังกฤษกลับแพ้สงคราม จำต้องยอมทำสัญญารับรองเอกราชอิสรภาพและอธิปไตยของมหาชนรัฐอเมริกัน เมื่อ ค.ศ. ๑๗๘๒ ครั้งนั้นประจวบกับการสถาปนาราชวงศ์จักรี และการสร้างกรุงเทพมหานครในแผ่นดินไทย มหาชนรัฐอเมริกัน และกรุงรัตนโกสินทร์จึงเริ่มก่อร่างสร้างประเทศร่วมวาระเดียวกันมา หลังจากครั้งนั้นมาได้ ๖๘ ปี ในแผ่นดินไทยก็ถึงปลายรัชกาลสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในราชบัลลังก์อังกฤษนั้นสมเด็จพระนางเจ้าควีนวิคตอเรียทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และในกรุงวอชิงตันนายพลสักการี เบาเลอร์ เป็นประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกา อเมริกาและอังกฤษต่างก็ส่งคณะทูตเข้ามาในราชสำนักแห่งพระเจ้ากรุงสยามในเวลาไล่เลี่ยกัน เพื่อขอเจริญทางพระราชไมตรีและขอแก้ไขสนธิสัญญาการค้าขาย ดังข้อความพิสดารตามพระราชพงศาวดารว่า

ลุพุทธศักราช ๒๓๙๓ สหรัฐอเมริกาได้มอบหมายให้ โยเซฟ บาเลสเตียเชิญสาส์นของประธานาธิบดีมาขอแก้ไขสนธิสัญญาการค้าขาย (ซึ่งนายเอดมันรอเบิตส์ได้ทำไว้เมื่อ ๑๗ ปีก่อน) และประเทศอังกฤษก็ได้จัดส่งให้ เซอร์ เยมส์ บรุค นำหนังสือของลอร์ดปาเมอร์สตัน เสนาธิบดีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ เข้ามา

* Feltus ! S.R. House Page 106 "Had the old king continued to live, war with Great Britain was inevitable........."

เจริญทางพระราชไมตรี และขอทำสนธิสัญญาการค้าขายฉบับใหม่กับรัฐบาล แห่งพระ-บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คณะทูตอเมริกาเข้ามาถึงสันดอนก่อน คือเมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม เมื่อไม่สมประสงค์แล้วก็กลับออกไปรายงานนายพลเรือจัตวาอรหิศ ซึ่งคุมเรือรบรออยู่ในอ่าวไทย แล้วก็แล่นเรือกลับออกไปเมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน คณะทูตอังกฤษเข้ามาถึงสันดอนเมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน เวลานั้นทรงพระประชวรอยู่ไม่สบายพระองค์ คณะทูตจึงกลับออกไป เมื่อวันที่ ๒๖ กันยายน โดยไม่ได้เข้าเฝ้าและไม่ได้แก้ไขสนธิสัญญาดังประสงค์

เหตุการณ์ในพระนครในเวลานั้นเป็นไปด้วยความวุ่นวายไม่สงบสุข เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มประชวรแต่เดือนกันยายน ไม่ทรงโปรดให้เสนาบดีขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยได้เข้าเฝ้าตามปกติ ประจวบกับเมื่อเดือนมิถุนายนศก-ก่อน อหิวาตกโรคได้ระบาดใหญ่เข้ามาในพระนคร ผู้คนล้มตายเสียชีวิตมากต่อมาก ศพลอยเป็นแพตามแม่น้ำลำคลองทุกแห่ง ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเฉพาะในกรุงเทพฯ ต้องเสียชีวิตไปในครั้งนั้นประมาณถึงสี่หมื่นคน ครั้นเมื่อโรคระบาดสงบลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ให้เจ้าพนักงานซื้อสัตว์ที่จะต้องถึงมรณภัยปล่อยให้รอดชีวิตไปทุกวัน และโปรดเกล้าฯ ให้บ่าวร้องราษฎรทำบุญให้ทานปล่อยสัตว์ที่อยู่ในที่กักขังให้รอดตาย และให้ตั้งอยู่ในความเมตตากรุณาต่อกัน คนทั้งปวงก็ยอมทำตามรับสั่งทั้งจังหวัดพระนครไม่ว่าชาติใดภาษาใด เว้นแต่บาทหลวงฝรั่ง-เศส ๘ นายไม่ยอม แล้วห้ามลูกบ้านพวกเข้ารีดเสียด้วย ได้ทรงทราบก็ขัดเคืองว่าขัดคำสั่ง จึงให้เจ้าพนักงานไปไล่บาทหลวงฝรั่งเศสเสีย แล้วให้รื้อวัดฝรั่งเศสเสียทุกวัดฝ่ายสังฆราชยวงบัปติสปาลกัวจึงรับว่า การจะปล่อยสัตว์ไม่ผิดศาสนาฝรั่งเศสแต่สิ่งไรพวกบาทหลวงถือเกินไปเปล่า ๆ เธอจึงให้พวกลูกบ้านที่เข้ารีดปล่อยสัตว์ให้หมดทุกคน การที่ทรงขัดเคืองที่จะให้รื้อวัดนั้นก็สงบไป แต่บาทหลวง ๘ นายดื้อดึงไม่ยอม ก็พากันกลับออกไปเมืองสิงคโปร์ เมื่อไปถึงก็ให้สัมภาษณ์แก่หนังสือพิมพ์ว่า พระเจ้าแผ่นดิน

ไทยมิทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ทรงกดขี่ข่มเหงศาสนาฝรั่ง ผู้ใดไม่ยอมทำตามพระราชประสงค์ก็ขับไล่ไสส่งให้ออกไปเสีย เป็นการทารุณ ความทราบถึงพระเนตรพระกรรณก็ทรงกริ้วพวกฝรั่งเป็นอันมาก ตั้งแต่นั้นมาพวกเจ้านายขุนนางซึ่งเคยไปมามาหาสู่กับฝรั่งในกรุงเทพ ฯ ก็ไม่มีใครกล้าติดต่อด้วยดังแต่ก่อน ความตึงเครียดจึงยังมีอยู่เรื่อยมา จนคณะทูตอเมริกันและอังกฤษเข้ามาขอแก้สนธิสัญญาการค้าขายดังกล่าวแล้ว

การต้อนรับเจรจาคณะทูตอเมริกันครั้งนั้น พระราชพงศาวดารแสดงรายละเอียดไว้ว่า ครั้นถึงวันที่ ๒ เมษายน จมื่นไววรนาถ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการเมืองสมุทรปราการจัดให้เจ้าพนักงานไปรับโยเซฟบาเลสเตีย ออกไปถึงกำปั่นรบกำมะโดอรหิศให้ยิงปืนสลุตธงช้าง ๒๑ นัด โยเซฟบาเลสเตียก็ลงเรือมาแต่ผู้เดียว กับหมอดีนคนหนึ่ง จีนคนใช้คนหนึ่ง รวม ๓ คนเท่านั้น พวกขุนนางในกำปั่นรบไม่มีผู้ใดมา เพราะกลัวความไข้ เรือเข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการ ได้ยิงปืนสลุตป้อมผีเสื้อคำนับธงแผ่นดินอเมริกัน ๒๑ นัด แล้วโยเซฟบาเลสเตียขึ้นมาถึงเรือนพักหน้าวัดประยุรวงศาวาส ครั้งนั้นเจ้าพระยาพระคลัง (ดิส บุนนาค) ไปรับราชการสักเลขยังไม่กลับ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) จางวางพระคลังสินค้ารับทูตแทน ครั้นวันที่ ๙ เมษายน โยเซฟบาเลสเตีย มาหาท่านพระยาศรีพิพัฒน์ ฯ ที่บ้าน ซึ่งมีขุนนางประชุมอยู่พร้อมกันเป็นอันมาก พระยาศรีพิพัฒน์ ฯ ปราศรัยไต่ถามตามธรรมเนียมไทยซึ่งไปมาหากัน โยเซฟบาเลสเตียโกรธ ตอบว่าจะพูดจาไต่ถามอยู่ดังนี้เสียเวลา จึงชักเอาหนังสือในกระเป๋าเสื้อมายื่นให้ใจความว่าประธานาธิบดีผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินอเมริกาให้โยเซฟบาเลสเตียเป็นทูต เชิญสาส์นของประธานาธิบดีเข้ามาถวาย ขอให้กำหนดวันเฝ้า ท่านพระยาศรีพิพัฒน์ ฯ ตอบว่าธรรมเนียมของราชสำนักนี้ที่จะเอาหนังสือไปถวายก่อนนั้นยังไม่ควร จะพูดจาการสิ่งใดก็ให้พูดกับท่านเสนาธิบดีให้รู้ความก่อน โยเซฟบาเลสเตียตอบว่า จะขอเฝ้าถวายหนังสือ

แด่พระเจ้าแผ่นดินก่อน เมื่อโปรดให้ขุนนางผู้ใดพูดจาประการใด จึงจะได้พูดความต่อไป ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาตอบว่า ทูตขรเข้ามาครั้งก่อน ๆ ก็มีขุนนางเข้ามาและมียศศักดิ์มาก ครั้งนี้โยเซฟบาเลสเตียเป็นทูตเข้ามาก็มีแต่ตัวคนเดียว หีบราชสาส์นก็ให้มิสเตอร์สมิธบุตรเลี้ยงหมอยอน ซึ่งอยู่ในกรุงเทพพระมหานครนี้หิ้วตามกันมากับร่มคันหนึ่งหนีบรักแร้มาเท่านั้น ผิดด้วยอย่างธรรมเนียมสยามนัก จะให้เข้าเฝ้าไม่ได้ โยเซฟบาเลสเตียโกรธ ลุกขึ้นยืนเดินออกไป แล้วหันหน้ามาว่าหนังสือประธานาธิบดีอเมริกาที่มีเข้ามาครั้งนี้จะรับหรือมิรับ ท่านพระยาศรีพิพัฒน์ฯ ตอบว่า หนังสือนั้นจะส่งให้ก็จะรับ แต่ที่จะให้เข้าเฝ้านั้นไม่ได้ด้วยผิดธรรมเนียมอยู่ โยเซฟบาเลสเตียก็เดินไปเรือกลับที่อยู่แล้ว ทำหนังสือมายื่นโต้ตอบกันหลายฉบับ ครั้นถึงวันที่ ๑๒ เมษายน ท่านเจ้าพระยาพระคลังกลับเข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานคร โยเซฟบาเลสเตียก็ทำหนังสือยื่นฟ้องพระยาศรีพิพัฒน์ฯ กล่าวความว่าดูถูกราชทูต ดูถูกประธานาธิบดีอเมริกา ขอให้ลงโทษให้จงหนัก ท่านเจ้าพระยาพระคลังไม่ตอบประการใด ครั้นถึงวันที่ ๒๐ เมษายน โยเซฟบาเลสเตียมีหนังสือยื่นอีกฉบับหนึ่ง แจ้งว่าจะขอกลับออกไป ขอได้โปรดจัดเรือไปส่งให้ด้วย ท่านเสนาธิบดีก็ให้จัดเรือออกไปส่งโยเซฟบาเลสเตียที่กำปั่นรบนอกสันดอน แล้วบัญชาให้จมื่นไววรนารถมีหนังสือไปถึงกำมะโดอรหิศ เล่าความที่เกิดทุ่มเถียงไม่ตกลงกันกับโยเซฟบาเลสเตียนั้นให้กำมะโดอรหิศทราบ กำมะโดอรหิศจึงมีหนังสือตอบถึงจมื่นไววรนารถว่า จะกราบเรียนเรื่องราวตามความในหนังสือของจมื่นไววรนารถไปให้ประธานาธิบดีทราบ......ดังนี้

ส่วนการต้อนรับคณะทูตอังกฤษครั้งนั้น โปรดให้จมื่นไววรนารถ เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ให้พูดจารับรองคณะทูตซึ่งประกอบด้วย เซอร์เยมส์บรุคหนึ่ง อุปทูตวินเซอร์ เซนยอนหนึ่ง ตรีทูต มิสเตอร์แกรนด์หนึ่ง พร้อมทั้งทหาร ๒๔ คนใช้ ๕๐๐ นายไพร่ ๓๗ รวม ๕๖๑ คน แต่ครั้งนั้นทรงเริ่มประชวรพระอาการมีแต่ทรงหรือทรุดลงเรื่อย ๆ คณะทูตจึงไม่มีโอกาสเข้าเฝ้า และก็มิได้ทรง

โปรดให้ทำหนังสือสัญญาฉบับใหม่ตามความประสงค์ของทูตด้วย คณะทูตจึงทูลลากลับออกไปเมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม กับทรงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือไปถึงลอร์ดปาเมอร์สตัน เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษด้วย

เมื่อคณะทูตอังกฤษกลับออกไปแล้ว ก็มีข่าวลือว่าพวกฝรั่งจะยกทัพเข้ามาทำสงคราม ข่าวนี้ได้แพร่สะพัดไปอย่างรวดเร็ว เจ้านายขุนนางและราษฎรก็พากันแตกตื่นด้วยข่าวร้ายนี้ทั่วถึงกัน จึงโปรดให้เร่งทำป้อมขึ้นที่บางจะเกรง แล้วพระราชทานชื่อป้อมเสือซ่อนเล็บ แล้วโปรดให้สั่งซื้อปืนกระสุน ๑๐ นิ้ว เข้ามา ๑๐๐ กระบอกเพื่อใช้เป็นการรักษาพระนคร ส่วนภายในพระนครนั้นก็รับสั่งทำป้อมเพิ่มเติมขึ้นเป็นอันมากหลายแห่งหลายตำบล โปรดให้ต่อกำปั่นรบกำปั่นลาดตระเวนรักษาพระนครรวม ๑๒ ลำ และทรงจัดตระเตรียมบ้านเมืองไว้ให้พร้อม ให้ทำจ่ารงคร่ำเงิน กระสุน ๔ นิ้ว ๕ นิ้วขึ้นไว้ก็มาก พระองค์เสด็จออกได้บ้างไม่ได้บ้าง พวกขุนนางต่างก็ตระเตรียมรอรับเหตุการณ์ มีการจับผู้คนซึ่งไปทำงานเป็นครู เป็นคนใช้ในบ้านฝรั่ง ฝ่ายพวกฝรั่งบ้างก็หนีขึ้นเรือออกไป บ้างก็ตระเตรียมเข้าของที่จะออกไปนอกประเทศเป็นการใหญ่ ความปั่นป่วนครั้งนั้นมีไปทั่วทุกแห่งในกรุง ปรากฏตามจดหมายเหตุของหมอเหาส์ (Dr. House) ว่า ".........เมื่อสถานการณ์บ้านเมืองดำเนินไปอย่างโกลาหลเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ร้องเรียนไปยังสำนักงานใหญ่ ณ กรุงนิวยอร์ค และขออนุญาตเลิกกิจการและขอออกไปนอกประเทศ และข้าพเจ้าก็ได้รับอนุญาตให้ออกไปช่วยงานเผยแพร่ศาสนาในประเทศจีนต่อไป ในครั้งนั้นประชาชนชาวไทย และชาวต่างประเทศก็เป็นทุกข์ในคำเล่าลือที่ว่าพระมหากษัตริย์เสด็จอยู่แต่ในพระราชวัง และไม่เปิดโอกาสให้พวกขุนนางได้เข้าเฝ้า น้อยคนนักจะทรงโปรดให้เข้าไปในพระราชฐาน ประชาชนจึงไม่มีทางทราบได้ว่าพระองค์ประชวรอยู่หรืออย่างใดแน่........."

พระราชพงศาวดารได้เล่าความต่อไปว่า ครั้นถึงวันที่ ๙ มกราคม พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน มีความ

ร้อนใจ พร้อมกันปรึกษาให้แพทย์ประกอบพระโอสถถวาย แล้วก็พากันนอนประจำซองอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนทุกแห่ง พระโรคไม่คลาย พระอาการประทังอยู่ กำลังพระกายทรุดไปทีละน้อย ครั้นถึงวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ มีพระราชโองการโปรดให้หาขุนนางที่ทรงใช้สอยสนิทเข้าไปเฝ้าในที่พระบรรทมแล้วดำรัสว่า ทรงพระประชวรครั้งนี้พระอาการมาก โรคใหญ่เหลือกำลังแพทย์ ขอมอบให้เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์ฯ พระยาราชสุภาวดี (นุช บุณยรัตนพันธุ์) ว่าที่สมุหนายก กับขุนนางผู้น้อยทั้งปวงประนีประนอมพร้อมใจกัน ถ้าเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดมีวัยวุฒิปรีชารอบรู้ราชานุวัตร เป็นศาสนูปถัมภกยกพระบวรพุทธศาสนา สามารถปกป้องไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ให้เป็นสุขสวัสดิ์ได้แล้ว ก็สุดแท้แต่จะเห็นดียกพระบรมวงศ์องค์นั้นขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน อย่าได้เกรงพระราชอัธยาศัยเลย เอาแต่ให้ได้เป็นสุขทั่วหน้าอย่าให้เกิดการรบราฆ่าฟันกันให้ได้ความทุกข์ร้อนแก่ราษฎร จดหมายกระแสพระราชโองการนี้ได้พระราชทานให้นำออกมาส่งแก่เสนาบดีในวันรุ่งขึ้น ครั้นถึงวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ รับสั่งให้หาท่านพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็กเข้าไปเฝ้าในพระที่ มีพระราชโองการถามว่า พระยาพิพัฒน์ได้เอาจดหมายเหตุที่ทรงอนุญาตนั้นออกไปปรึกษาหารือเสนาบดีแล้วหรือ เขาว่ากระไรบ้าง ท่านพระยาศรีสุริยวงศ์กราบทูลว่าได้ทราบเกล้าฯ แล้วทุกคนพากันเศร้าโศก และเห็นว่าโปรดดังนี้เป็นพระเดชพระคุณที่สุดแล้ว ปรึกษากันว่าพระโรคนั้นยังไม่ถึงตัดรอน แพทย์หมอยังพอฉลองพระเดชพระคุณได้อยู่ ซึ่งจะยกพระวงศานุวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งขึ้นก็ยังไม่สมควร จะช่วยกันฉลองพระเดชพระคุณว่าราชการแผ่นดิน มิให้มีเหตุการณ์ภัยอันตรายขึ้นได้ จึงรับสั่งให้ท่านพระยาศรีสุริยวงศ์ขยับเข้าไปให้ชิดพระองค์ ให้ลูบดูพระองค์ทั่วทั้งพระสรีรกาย แล้วดำรัสว่า ร่างกายทรุดโทรมถึงเพียงนี้แล้ว หมอเขาว่ายังจะหายอยู่ ไม่เห็นด้วยเลย การแผ่นดินไปข้างหน้า ไม่เห็นผู้ใดจะรักษาแผ่นดินได้ กรมขุนเดชเล่าท่านก็เป็นคนพระกรรณเบา ใครจะพูดอะไรท่านก็เชื่อง่าย ๆ จะเป็นใหญ่โตไปไม่ได้

กรมขุนพิชิตเล่าก็ไม่รู้จักการงาน ปัญญาสอดส่องก็ไม่มี คิดแต่จะเล่นอย่างเดียว ที่สติปัญญาพอจะรักษาแผ่นดินได้อยู่ ก็เห็นแต่ท่านฟ้าใหญ่ ท่านฟ้าน้อย ๒ พระองค์ ก็ทรงรังเกียจอยู่ว่าท่านฟ้าใหญ่ถืออย่างมอญ ถ้าเป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็จะให้พระสงฆ์ห่มผ้าอย่างมอญเสียหมดทั้งแผ่นดินดอกกระมัง ท่านฟ้าน้อยเล่าก็มีสติปัญญารู้วิชาการช่าง และการทหารต่าง ๆ อยู่ แต่ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงไม่ได้ทรงอนุญาต กลัวเจ้านายข้าราชการเขาจะไม่ชอบใจ จึงโปรดอนุญาตให้ตามใจคนทั้งปวงสุดแท้แต่เห็นพร้อมเพรียงกัน

เหตุการณ์ตอนนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์เล่ารายละเอียดไว้ว่า เมื่อพระยาศรีสุริยวงศ์รับพระราชโองการนี้แล้วก็ไปตักเตือนเจ้าพระยาพระคลังผู้บิดาให้ดำริเตรียมการเรื่องเปลี่ยนรัชกาล ขณะนั้นมีเหตุให้เกิดระแวงหวาดหวั่นกันไปต่าง ๆ จนถึงกรมขุนพิชิตภูเบนทร์ เรียกระดมพวกข้าในกรมเข้ามารักษาพระองค์ เจ้าพระยาพระคลังทราบความจึงปรึกษากับพระยาศรีสุริยวงศ์ ๆ รับจัดการแก้ไขให้ โดยขอให้สงบเรื่องไว้คืนหนึ่งก่อน ตัวท่านก็รีบลงเรือเร็วไปบันทุกทหารขึ้นมาจากปากน้ำ แล้วไปทูลกรมขุนพิชิตภูเบนทร์ให้ปล่อยข้าในกรมไปเสียให้หมด กรมขุนพิชิตภูเบนทร์ก็ต้องทำตาม เจ้าพระยาพระคลังจึงให้จมื่นราชามาตร์ (ขำ บุนนาค) บุตรคนรองไปทูลเชิญสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ที่วัดบวรนิเวศวิหารว่าเสนาบดีปรึกษากันจะเชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระอนุชาธิราชตรัสว่า ถ้าจะถวายราชสมบัติแก่พระองค์ ก็ขอถวายแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอิสเรศรังสรรค์ด้วย เมื่อคนทั้งหลายทราบว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชทั้งสองพระองค์จะได้ทรงรับราชสมบัติ ก็พากันยินดีระงับความหวาดหวั่นสงบลงได้ในทันที ลุถึงวันที่ ๒ เมษายน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสู่สวรรคต ราชสมบัติจึงได้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ฉะนี้

เหตุใดที่ความหวาดหวั่นโกลาหล ของประชาชนทั้งคนไทยและต่างชาติจึงสงบลง เมื่อได้ทราบข่าวการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ และพระอนุชาธิราชทั้งสองได้ขึ้นครองราชสมบัติสืบแทนต่อไป น่าจะเป็นเพราะว่าสมเด็จพระอนุชาธิราชทั้งสองเป็นรัชทายาทโดยชอบธรรมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แผ่นดินรัชกาลที่ ๒ ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งนั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ใหม่ทั้งสองพระองค์ได้ทรงสร้างสมบารมีในเวลาก่อนเสวยราชย์เป็นเวลานานถึง ๒๗ ปี ได้ทรงศึกษาวิชาการแผนใหม่จนสามารถรอบรู้อย่างดียิ่งทั้งสองพระองค์ เป็นที่นับถือของชาวต่างประเทศ มีอเมริกา และอังกฤษ โดยเฉพาะทรงปรีชาญาณเล็งว่าเหตุการณ์โลกผันแปรเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก จะทรงยึดถือคตินิยม รักษาโบราณราชประเพณีแต่อย่างเดียวเห็นจะไม่รอดพ้นจากภัยพิบัติได้ นอกจากผ่อนผันยอมอ่อนต่อข้อเรียกร้องของชาติฝรั่งบ้าง ที่จะแข็งขันขืนสู้รบตบมือกับเขาก็จะประสบความวิบัติเยี่ยงประเทศพม่าและจีนเป็นแน่แท้ จึงทรงโปรดในวิเทโศบายโอนอ่อนผ่อนตาม (Conciliation Policy) เพื่อรักษาไว้ซึ่งเอกราชและอิสรภาพของชาติไทย

จะขอกล่าวความย้อนหลังไปสักเล็กน้อย เกี่ยวกับมหันตภัยซึ่งจะมีมาสู่ประเทศไทย เนื่องด้วยนโยบายล่าเมืองขึ้นของอังกฤษในครั้งนั้น จะเห็นได้ว่าประเทศฝรั่งเศสในรัชสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังหามีอิทธิพลแผ่ซ่านน่าเกรงขามไม่ เพราะเมื่อพระเจ้านโปเลียนที่ ๑ ทรงถูกปล่อยเกาะแล้ว กษัตริย์ซึ่งครองราชบัลลังก์ฝรั่งเศสต่อมาก็ต้องอยู่ในรักขาอุปการะของสัมพันธมิตร ซึ่งมีอังกฤษเป็นหัวหน้า ส่วนประเทศอเมริกานั้นเล่าก็ไม่เคยมีความประสงค์จะยึดครองดินแดนของชาติใดมาไว้ในอำนาจเลย ครั้งหนึ่งแม่ทัพเรือในน่านน้ำจีนได้เอาธงอเมริกันไปปักแสดงการครอบครองอยู่เหนือเกาะไต้หวัน แต่รัฐสภาไม่เห็นชอบสั่งให้ถอนธงนั้นออกเสีย ภัยซึ่งจะมีมาต่อประเทศไทยจากกองทัพเรืออเมริกันจึ่งไม่มีทางจะเป็นไปได้ จะมีอยู่ก็แต่ชาติอังกฤษ

เท่านั้น เพราะอังกฤษกำลังเริ่มขยายแผ่อิทธิพลจากอาณานิคมเดิมซึ่งตนยึดไว้ได้นานแล้ว คือ อินเดีย แต่ราชภัยในส่วนนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบดีมาแล้ว แต่เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เหตุที่อังกฤษคิดจะขยายอำนาจแผ่ลงมาทาง พม่า มลายู ไทยและจีนนั้น ก็เพราะในระหว่างสงครามใหญ่ซึ่งได้กระทำต่อพระเจ้านโปเลียนที่ ๑ เป็นเวลานานถึง ๒๐ ปี ผลประโยชน์การค้าขายซึ่งเคยได้จากอินเดียก็ตกต่ำลงเป็นอันมาก ครั้งเมื่อเสร็จสงครามแล้วพวกหุ้นส่วนในบริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษก็พากันร่ำร้องขอให้รัฐบาลเอาใจใส่ช่วยเหลือบริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษนี้ดูเป็นบริษัทที่มีอิทธิพลเป็นอันมาก ได้รับสัมป-ทานจากรัฐบาลอังกฤษมาแต่รัชสมัยพระนางเจ้าอิลิซาเบธ (ค.ศ. ๑๖๐๐) ซึ่งตรงกับปลายแผ่นดินพระเจ้าเอกาทศรถ บริษัทนี้ได้รับผูกขาดการค้าขายมาไว้ในมือแต่ผู้เดียว คนอังกฤษอื่นใดซึ่งมิได้รับฉันทานุมัติจากบริษัทก็หามีสิทธิมาค้าขายในโลกภาคนี้ไม่ ถ้าใครขืนทำก็จะถูกจับกุมคุมขังและลงโทษเป็นความอาญา อำนาจอิทธิพลของบริษัทนี้มีจนกระทั่งการประกาศสงคราม เพื่อปราบปรามราชาพระเจ้าแผ่นดินซึ่งมิได้นับถือศาสนาคริสเตียนได้ ครั้งใดที่พณหัวเจ้าท่านบริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษ (ฝรั่งเรียกบริษัทนี้ว่า The Honorable East India Company) ส่งคณะทูตไปเจรจาขอทำสนธิสัญญาการค้าขายกับประเทศพม่าก็ดี ไทยก็ดี ญวนก็ดี จีนก็ดี ก็จะเรียกร้องสิทธิเสรีในการค้าขายพยายามให้ประเทศนั้น ๆ เลิกล้มการค้าขายแบบผูกขาด ถ้าไม่ยอมให้เป็นไปตามความประสงค์ ก็จะแต่งทัพไปโจมตีบังคับเอาให้จงได้ แต่เพราะรากฐานของบริษัทนี้ตั้งอยู่ได้ด้วยการค้าแบบผูกขาด ต่อมาในปี ค.ศ. ๑๘๓๔ ประชาชนอังกฤษได้เรียกร้องอุทธรณ์ขอให้รัฐสภายุบเลิกเสียสำเร็จ อำนาจอิทธิพลต่าง ๆ ของ พณฯ บริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษจึงเป็นอันยุบเลิกในปีนั้นอันเป็นปีที่ ๑๑ ในรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

คณะทูตอังกฤษสองคณะซึ่งส่งเข้ามาขอทำสัญญาการค้าขายกับราชสำนักแห่งกรุงสยามก่อน ค.ศ. ๑๘๓๔ จึงมาจากผู้สำเร็จราชการอินเดียประจำแคว้นเบงกอล คือคณะทูตซึ่งมีหมอยอนครอเพิ็ด เป็นหัวหน้าเข้ามาในปลายแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และคณะทูตซึ่งมีร้อยเอกเฮนรีเบอนีเป็นหัวหน้าเข้ามาในปีที่ ๓ แห่งแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนคณะทูตคณะสุดท้ายโดยมีเซอร์เยมส์บรุคเป็นราชทูตและเข้ามาในปีสุดท้ายแห่งแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้อำนาจมาจากรัฐบาลของพระนางเจ้าควีนวิคตอเรียโดยตรง เพราะครั้งนั้น พณฯ บริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษหมดอำนาจลงแล้ว

ข้อความที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นรายละเอียดพิสดาร ได้ใช้เอกสารครอเพิ็ด (Crawfurd Papers) และเอกสารเบอนี (Burney Papers) เป็นส่วนใหญ่ ความประสงค์ที่ได้นำรายละเอียดพิสดารต่าง ๆ มากล่าวในเรื่องนี้ก็เพื่อเป็นทางที่จะศึกษาวิธีการของรัฐบาลอังกฤษ เพราะเราจำต้องติดต่อพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันไปในเวลาอนาคตกาลอีกมากมายนัก ประกอบทั้งไทยเราได้เสียรู้เขามาหลายครั้งแล้ว จึงน่าจะได้ศึกษาไว้เป็นบทเรียนป้องกันความผิดพลาดในภายภาคหน้าบ้าง

เมื่อครั้งผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอินเดียได้จัดส่งหมอยอนครอเพิ็ดเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในปลาย ๒ แผ่นดินรัชกาลที่ ๒ นั้น อังกฤษยังมิได้รบกับพม่าและยังไม่ตัดสินใจว่าจะแผ่อิทธิพลไปทางไหนดี แต่ครั้งนั้นอังกฤษได้เกาะปีนังไปแล้ว โดยข้าราชการผู้หนึ่งชื่อมิสเตอร์ ฟรานซิสไลท์ ได้ใช้กโลบายยุแหย่ให้พระยาไทรบุรีแข็งข้อต่อไทย โดยสัญญาจะจัดการให้รัฐบาลอังกฤษช่วยเหลือถ้าถูกไทยรุกราน ขณะนั้นเป็นสมัยกรุงแตก บรรดาหัวเมืองก็กระด้างกระเดื่องทั่วทุกหัวระแหง พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จกรีธาทัพไปปราบแค่เมืองนครศรีธรรมราช หาได้เลยไปถึงเมืองประเทศราชมลายูไม่ ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งราชวงศ์จักรีได้

เข้าปีที่ ๕ พระยาไทรบุรี (ปะแวรัน) มีความเกรงกลัวกองทัพไทย จึงยอมตกลงให้อังกฤษได้ใช้เกาะปีนังตามข้อสัญญาของมิสเตอร์ฟรานซิสไลท์ เมื่อสมเด็จกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปปราบเมืองปัตตานี พระยาไทรบุรีกลับมายอมอ่อนน้อมปราศจากการรบพุ่ง จึงทรงโปรดให้ไปครองเมืองไทรเยี่ยงเจ้าประเทศราชอย่างเดิมโดยไม่เบียดเบียฬ พระยาไทรก็เกิดความเสียดายเกาะปีนัง เพียรว่ากล่าวเอาคืนก็ไม่สำเร็จ จึงเกิดรบกับอังกฤษ ก็เอาเกาะปีนังคืนไม่ได้ กลับต้องทำหนังสือสัญญากับอังกฤษในรัตนโกสินทร์ศกที่ ๙ ยอมให้อังกฤษเช่าเกาะปีนังปีละ ๖ พันเหรียญ ต่อมาอังกฤษข่มขู่ขอเช่าแผ่นดินซึ่งอยู่ที่ฝั่งตรงข้ามเกาะปีนัง เพิ่มค่าเช่าให้อีกปีละ ๔ พันเหรียญ รวมทั้งค่าเช่าเดิมเป็นปีละหนึ่งหมื่นเหรียญ ที่เหล่านั้นจึงตกเป็นของอังกฤษแต่นั้นมา เมื่ออังกฤษได้เกาะปีนังแล้ว ก็ขยายอิทธิพลยื้อแย่งมะลากาได้จากชาติฮอลันดา แต่ต่อมาก็ได้เกาะสิงคโปร์ (ประมาณ ร.ศ. ๓๖) ซึ่งนายแสตมฟอร์ดแรฟเฟิลล์ ยึดเอาเป็นการสมนาคุณที่ตนได้ช่วยให้ราชบุตรองค์หนึ่งของสุลต่านยะโฮร์ได้ครองเมืองยะโฮร์สืบแทนพระราชบิดาผู้วายชนม์

ขณะที่ทูตอังกฤษคณะหมอยอนครอเฟิด (หมอการะผัด) เดินทางมาถึงเกาะปีนัง ประจวบกับพระยาไทรบุรีเป็นขบฏคบคิดกับพม่า จะขึ้นมาตีหัวเมืองไทยทางข้างใต้ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้พระยานคร ฯ คุมกองทัพเข้าไปปราบปราม พระยาไทรบุรีสู้ไม่ได้ก็ทิ้งเมืองหนีไปอาศัยอยู่กับอังกฤษที่เกาะปีนัง ในครั้งนั้นนายฟรานซิสไลท์ได้ร้องขอต่อผู้สำเร็จราชการอินเดียให้ส่งทหารอังกฤษมาช่วยพระยาไทร แต่ผู้สำเร็จราชการอังกฤษไม่เห็นด้วย กลับสั่งให้หมอครอเฟิดมาเจรจากับรัฐบาลไทยแต่โดยดี ในครั้งนั้นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กำกับกรมท่า และพระคลังสินค้า จึงทรงต้อนรับหมอครอเฟิด และกำกับการเจรจาปรึกษาหารือด้วย อักษรสาส์นของผู้สำเร็จราชการอินเดีย ซึ่งหมอครอเฟิดเชิญมาทูลเกล้าถวายมีใจความตอนหนึ่งว่า "......ข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์ที่จะทูลขอที่ทางในพระราชอาณาจักรของพระองค์ เพื่อ

ท่าที่จอดเรือ ที่ตั้งบ้านเรือน หรือสร้างป้อมกุดังเก็บสินค้า แต่อย่างหนึ่งอย่างใด แม้กฎหมายธรรมเนียมใดซึ่งใช้บังคับอยู่ในราชอาณาจักรของพระองค์ ข้าพเจ้าก็ไม่พึงขอให้ยกเว้นผ่อนผันเป็นพิเศษสำหรับพ่อค้าอังกฤษ แต่ถ้าหากว่าธรรมเนียมเนื่องด้วยการค้าขายเป็นความยากลำบากแก่พ่อค้าอังกฤษอันอาจเป็นอุปสรรคขัดขวางความเจริญของการค้าขายกับราชอาณาจักรของพระองค์แล้วไซร้ ข้าพเจ้าก็หวังในพระปรีชาญาณและพระราชหฤทัยอันเป็นไมตรี ที่จะทรงพระราชดำริแก้ไขตามที่พระองค์เห็นสมควร...” จึงโปรดให้ราชทูตและคณะเข้าเฝ้า แล้วโปรดฯให้เปิดการเจรจากับพระยาสุริยวงศ์โกษา ที่พระคลัง (ดิษ บุนนาค) การเจรจากันครั้งนั้นมีอุปสรรคขัดขวางหลายอย่างหลายประการ กล่าวคือ ต่างไม่รู้จักภาษาซึ่งกันและกัน ล่ามที่แปลก็เป็นผู้ไร้การศึกษาทั้งสองฝ่าย และตัวหมอครอเฟิดเองก็คุ้นเคยแต่กับพวกชวามลายู คิดว่าคนไทยก็ไม่ผิดอะไรกับพวกนั้น และยิ่งเห็นประเพณีไม่ใส่เสื้อกินหมากและหมอบคลาน ก็ตั้งตนดูหมิ่นว่าไทยเป็นชาวป่า แต่การติดต่อเจรจาปรึกษากันก็เป็นไปอย่างมีระเบียบทั้งสองฝ่าย ผลของการเจรจาเกี่ยวกับพระยาไทรบุรีนั้น เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยได้ชี้แจงให้ทูตทราบว่า พระยาไทรบุรีเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อประสงค์จะฟ้องร้องว่ากล่าวสิ่งใด หรือจะทูลขอสิ่งใดก็ทราบในธรรมเนียมไทยแล้วว่า จะต้องมากราบทูลเอง จะฝากผู้อื่นให้มาช่วยพูดให้นั้นไม่เป็นการสมควร พระยาไทรมีความผิดคิดร้ายต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงได้หนีหน้าไม่กล้ามาเฝ้าดังนี้ ส่วนเรื่องเมืองไทรบุรีนั้นอังกฤษยอมรับว่าเป็นเมืองประเทศราชของไทย แต่เงินปีซึ่งอังกฤษมีสัญญาจะต้องจ่ายปีละหนึ่งหมื่นเหรียญนั้น อังกฤษก็ยืนยันจะจ่ายให้พระยาไทรเช่นแต่ก่อน ข้อความตอนนี้หมอครอเฟิดรายงานไปให้ผู้สำเร็จราชการทราบว่า “...ข้าพเจ้าคาดว่าจะต้องมีการคัดค้านอย่างรุนแรงในข้อนี้ และฝ่ายไทยคงจะหยิบยกปัญหาเรื่องเกาะปีนังขึ้นมากล่าวทักท้วงว่ารัฐบาลไทยไม่ยอมรับรู้เห็นชอบ เพราะพระยาไทรได้เอาดินแดนในราชอาณาจักรกรุงสยามไปให้อังกฤษเช่าโดยพลการ หาได้ปรึกษาหารือขอความเห็นชอบ

จากรัฐบาลไทยก่อนไม่ ข้าพเจ้าคาดว่าอย่างดีที่สุด ถึงแม้รัฐบาลไทยจะไม่ถือเป็นเรื่องใหญ่โต เพราะไม่มีกำลังพอที่จะบังคับเรียกร้องเอาเกาะปีนังคืนก็คงจะทักท้วงขอส่วนแบ่งค่าเช่าเป็นเงินรายปี แต่ความคาดคะเนของข้าพเจ้าผิดหมด พระยาสุริยวงศ์โกษาและคณะกรรมการฝ่ายไทยต่างนิ่งฟังอยู่ด้วยความสงบ มิได้ว่ากล่าวทักท้วงแต่สิ่งใดเลย ข้าพเจ้าจึงถือว่า **การที่ฝ่ายไทยไม่คัดค้านเรื่องสิทธิครอบครองเกาะปีนังนี้ เท่ากับเป็นการรับรองสิทธิของเราในการยึดครอบครองเกาะปีนังโดยสมบูรณ์แล้ว*** ...” ส่วนเรื่องสนธิสัญญาการค้าขายนั้นมิได้ปรากฏในอักษรสาส์นของผู้สำเร็จราชการอินเดียว่าได้มอบหมายให้อยู่ในอำนาจของหมอครอเฟิด จึงทรงโปรดให้พระยาพิพัฒน์โกษา ผู้ช่วยพระคลัง มีหนังสือไปถึงเลขานุการของไวส์รอย รับทางพระราชไมตรี และรับจะเกื้อกูลคนอังกฤษที่เข้ามาค้าขาย แต่ส่วนภาษีอากรนั้นก็รับรองเพียงว่า จะไม่เรียกร้องเก็บเพิ่มเติมไปจากที่เป็นอยู่ทูตอังกฤษคณะนี้มาเจรจาความเมืองและการค้าขายอยู่ได้๔เดือนก็อำลาออกไปเจริญทางพระราชไมตรีกับประเทศญวน แต่พระเจ้าแผ่นดินญวนหาทรงโปรดให้เข้าเฝ้าไม่ และสัญญาการค้าขายก็มิได้มีต่อกัน

ระหว่างเจรจากันอยู่ที่กรุงเทพฯ นั้น หมอครอเฟิดได้แอบสั่งให้ร้อยเอกเดนเยอฟีลด์ไปทำรังวัดแผนที่และทิ้งดิ่งวัดระดับน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่กรุงเทพฯไปถึงร่องสันดอนที่ปากน้ำ ตลอดไปจนถึงท่าจอดเรือใหญ่ที่เกาะสีชัง ความทราบถึงพระเนตรพระกรรณ เมื่อคณะทูตกลับออกไปแล้ว จึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิษ บุนนาค) มีหนังสือไปต่อว่าผู้ว่าราชการเกาะปีนังว่า ที่หมอครอเฟิดมาทำการรังวัดแผนที่และทิ้งดิ่งวัดระดับน้ำเช่นนี้ เจตนาอังกฤษคิดจะมาตีเมืองไทยหรือ ผู้ว่าราชการเกาะปีนังจึงมีหนังสือตอบมาให้กราบทูลว่า “อังกฤษขอผูกมิตรไมตรีดีกับไทย หาได้มีเจตนาจะคิดร้ายต่อไทยไม่ ขอทรงโปรดอย่าได้เชื่อคำยุยงส่งเสริมของคนอื่นเลย” ตามความเป็น

---

* Crawfurd Papers หน้า ๓๙

จริงนั้น เอกสารครอเพิ็ดก็ปรากฏชัดในรายงาน แจ้งผลการสำรวจภูมิประเทศและร่องน้ำว่า "...ข้อ ๕ การเดินเรือในอ่าวสยามปลอดภัยและสะดวกมาก ทางฝั่งตะวันตกมีอ่าวสามอ่าว คือสงขลา นครศรีธรรมราช และบ้านดอน ถัดขึ้นมามีปากน้ำแม่น้ำใหญ่ ๆ คือ ปากน้ำแม่กลอง ท่าจีน และปากน้ำเจ้าพระยา แม่น้ำเจ้าพระยาการเดินเรือได้สะดวกมากไม่มีเกาะแก่งเครื่องกีดขวางแต่อย่างใด และเรือใบสองเสาจะสามารถแล่นขึ้นไปได้ประมาณ ๒๕๐ ไมล์...........ข้อ ๙๒ ถ้าจะเกิดสงครามขึ้นกับไทยการจัดกำลังรบเพื่อปราบปรามไม่จำต้องทำใหญ่โตและเปลืองโสหุ้ยอะไรเลย เพียงแต่ส่งทหารซีปอยสองสามกองร้อย ตีขึ้นมาทางปีนังทางหนึ่ง และเรือรบสองสามลำไปปิดอ่าวอีกทางหนึ่งก็เพียงพอแล้ว เรือรบนั้นควรจอดดักเรือสินค้าอยู่ที่เกาะสีชัง ถ้าเราปิดอ่าวได้เพียงสามสี่เดือนจะบังคับเอาสิทธิอะไรก็ได้จากราชสำนักกรุงสยาม........." ดังนี้

รายงานผลการเจรจาการทูตของคณะหมอยอนครอเพิ็ด ต่อมาไวส์รอยได้ส่งต่อไปให้กระทรวงต่างประเทศอังกฤษที่กรุงลอนดอนทราบ กระทรวงต่างประเทศจึงมีหนังสือตอบมา ลงวันที่ ๖ เมษายน ๑๘๒๕ ว่า "ถึงผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำเบงกอล.........ข้อ ๑๐๗ เมื่อปี ๑๘๒๐ ท่านได้เห็นชอบต่อข้อเสนอของผู้ว่าราชการเกาะปีนังที่จะจัดส่งพ่อค้าอังกฤษเข้าไปค้าขายในราชสำนักกรุงสยาม และท่านยังได้กำชับให้พ่อค้าระมัดระวังในการปฏิบัติการค้าขายของเขา อย่าให้ฝ่ายไทยเกิดความระแวงสงสัยในเจตนาต่าง ๆ ของเรา ผู้ว่าราชการเกาะปีนังก็ได้ส่งพ่อค้าคนหนึ่ง (มิสเตอร์มอร์แกน) ให้เข้าไปค้าขายแล้ว และได้กำชับให้สืบเรื่องราวของราชสำนักนั้นตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี และลู่ทางค้าขายนำมารายงานให้ทราบ......ข้อ ๑๐๘ บัดนี้ มิสเตอร์มอร์แกนก็ยังมิได้กลับมารายงาน ท่านกลับส่งคณะทูตโดยมีหมอยอน-ครอเพิ็ดเป็นหัวหน้า ประกอบด้วยพนักงานรังวัด พนักงานวัดร่องน้ำ และหมู่ทหารผู้คนเข้าไปอย่างเอิกเกริกโกลาหล ทำให้ฝ่ายไทยเกิดระแวงว่าเราคงมีเจตนาร้ายต่อเขา

และการเจรจาความต่าง ๆ ของหมอครอเฟิดก็ไม่เห็นได้ผลสักอย่างเดียว กลับมากลับอ้างเหตุผลต่าง ๆ เป็นข้อแก้ตัว... ข้อ ๑๑๐ เรามีความเห็นว่าสาเหตุส่วนใหญ่ที่ทำให้ฝ่ายไทยเกิดระแวงเราขึ้นนั้น ก็เพราะไปกระทำการรังวัดแผนที่ภูมิประเทศของเขาโดยมิได้บอกกล่าวขออนุญาตเขาเสียก่อน...... หมอครอเฟิดยังได้เสนอให้ยึดเกาะสีชังเป็นศูนย์กลางการค้าขายของชาติอังกฤษ ซึ่งเราในขณะนี้เห็นว่ายังไม่เหมาะสมอย่างยิ่ง ข้อ ๑๑๓ ก็บัดนี้หมอครอเฟิดได้เป็นเรสิเดนต์ประจำสิงคโปร์ จึงขอให้พยายามเอาอกเอาใจราชสำนักไทยไว้อย่าให้เกิดความระแวงสงสัยขึ้นอีก ถ้าฝ่ายไทยยังต้องการอาวุธยุทโธปกรณ์ไว้สำหรับป้องกันพระนคร ก็ให้จัดส่งและอนุเคราะห์ความช่วยเหลือตามสมควรเพื่อแลกเปลี่ยนกับประโยชน์ในด้านการค้าของคนอังกฤษต่อไป......" พิจารณาดูคำสั่งของกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษในครั้งนี้ ประกอบกับเมื่อครั้งนายฟรานซิสไลท์ขอเสนอให้อังกฤษรบกับไทยเรื่องเมืองไทรบุรี ก็พอจะอนุมานความได้ว่า ถ้าอังกฤษจะต้องรบกับไทยเพื่อได้เกาะปีนังไว้ยึดครอง อังกฤษก็ไม่เห็นชอบ แต่ทว่าถ้าได้เกาะปีนังไปเฉย ๆ กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษก็ไม่ปฏิเสธ ถ้าหากหมอยอนครอเฟิดเกิดเฮี้ยนขึ้นมา ใช้ทหารเข้ายึดเกาะสีชังแต่ครั้งนั้น พวกเราลองถามกันเองดูหรือว่ากระทรวงการต่างประเทศอังกฤษจะรับเอาไว้หรือจะปฏิเสธ

เมื่อหมอยอนครอเฟิดได้มาเป็นเรสิเดนต์ประจำเมืองสิงคโปร์นั้น อังกฤษชักมีนโยบายที่แน่ชัดว่าจะต้องรบกับพม่าแล้ว เพราะอังกฤษได้ใช้วิธีปรองดอง อดออมและเจรจาด้วยสันติมานมนานแล้ว ฝ่ายพม่าก็ยังดื้อดึงแข็งข้ออยู่ ราชวงศ์ตระกูลอลองพยาในครั้งนั้นคิดว่าชาติอังกฤษคงไม่มีกำลังเข้มแข็งเท่าใดนัก ประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง พม่าก็เคยปราบมาทั่วแล้ว แม้แต่จีนซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจมาตั้งหลายพันปีก็ยังแพ้แก่อะแซหวุ่นกี้ แม่ทัพพม่า ครั้งหนึ่งเสนาบดีพม่าได้กล่าวกับทูตอังกฤษว่า "ท่านราชทูตยังไม่เข้าใจพม่านั้น ยังไม่เคยพบเห็นใครเลยในโลกนี้ที่จะยืนหยัดต่อสู้กับพม่าได้" ครั้นพม่าบุกรุกเข้าไปตีเมืองมณีปุระ ตลอดจนดินแดนของอังกฤษในอินเดีย

ฆ่านายทหารอังกฤษ กวาดต้อนผู้คนลงมาเป็นเชลย และทางเมืองย่างกุ้ง พม่าก็โหดร้ายทารุณต่อพ่อค้าวาณิชอังกฤษถี่และหนักมือขึ้น กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษจึงได้สั่งให้ตระเตรียมกองทัพเพื่อปราบปรามพม่า และได้สั่งให้หมอครอเฟิดส่งอาวุธยุทโทปกรณ์เข้ามาถวายราชสำนักไทยไว้ทีหนึ่งก่อน และได้สั่งให้ไวส์รอยแต่งตั้งร้อยเอกเฮนรีเบอนีเข้ามาเป็นทูต เพื่อชักชวนไทยให้เข้าเป็นสัมพันธมิตรกับอังกฤษรบพม่า

ขณะนั้นประจวบกับในกรุงสยามเกิดผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ผู้กำกับการกรมเจ้าท่าและพระคลังสินค้าได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน และเจ้าพระยาพระคลังก็ได้คุ้นเคยกับหมอครอเฟิดมาแล้ว หมอครอเฟิดจึงมีจดหมายติดต่อกับเจ้าพระยาพระคลังฝากเรือซึ่งบรรทุกอาวุธยุทโธปกรณ์เข้ามาหลายลำ (และยังได้ฝากฝรั่งหนุ่มคนหนึ่งเข้ามาด้วย ชื่อนายโรเบิร์ตฮันเตอร์ นายฮันเตอร์เข้ามากับเรือสินค้าชื่อแชนนอนเมื่อปลายเดือนสิงหาคม ๑๘๒๔ อันเป็นปีแรกในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้มารวมทุนกับนายมอร์แกนตั้งห้างขึ้นที่กุฎีจีน ชื่อห้างมอร์แกนและฮันเตอร์ จึงนับได้ว่าบริษัทนี้เป็นบริษัทแรกซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๓ และบริษัทบอร์เนียวเป็นบริษัทที่สองซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๔ นายฮันเตอร์ พงศาวดารเรียกว่า หันแตร)

คณะทูตซึ่งมีร้อยเอกเฮนรีเบอนี (หันรีบารนี) เป็นราชทูตเดินทางบกขึ้นมาจากมลายู ได้แวะเยี่ยมเจ้าพระยานคร ฯ ก่อนแล้วจึงลงเรือเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ๑๘๒๕

นายฮันเตอร์ได้ออกไปรับที่ปากน้ำพร้อมด้วยขุนนางไทย และต่อมาเมื่อทรงโปรดให้คณะราชทูตได้เข้าเฝ้า ทูตก็ขอนำนายฮันเตอร์ได้เข้าเฝ้าร่วมกับคณะทูตด้วย ถ้าจะพิจารณาดูวิธีการเมืองในครั้งนั้น รัฐบาลอังกฤษนิยมใช้พ่อค้าเข้ามาเป็นสายของรัฐบาลเขา เช่นเดียวกับรัฐบาลฝรั่งเศสนิยมใช้ท่านสังฆราชบาทหลวงโรมันคาธอลิค

เข้ามาเป็นสาย ฉะนั้นนายฮันเตอร์จึงถือดีว่ามีรัฐบาลหนุนหลังอยู่ ได้พยายามก่อกวนให้เกิดข้อวิวาทกับราชสำนักในรัชกาลที่ ๓ เป็นหลายครั้ง เช่น สมคบกันนำฝิ่นเข้ามาขายในราชอาณาจักรบ่อย ๆ และในตอนปลายแผ่นดินพระนั่งเกล้าได้นำเรือกลไฟเก่า ๆ ลำหนึ่งเข้ามาขายและเรียกร้องราคาหลายพันชั่ง เจ้าหน้าที่เห็นว่าแพงจึงไม่ซื้อ นายฮันเตอร์เกรี้ยวกราดขู่เข็ญว่าจะนำเรือไปผูกไว้ที่หน้าพระตำหนักน้ำ ถ้าไม่ทรงโปรดชำระเงินตามที่เรียกร้อง ก็จะไปฟ้องรัฐบาลอังกฤษให้ส่งเรือรบเข้ามาเจรจาแทนตัวเขา แต่ครั้งนั้นนายฮันเตอร์ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นหลวงอาวุธวิเศษประเทศพาณิชย์ จึงทรงโปรดให้ขับไล่ออกไปเสียนอกราชอาณาจักร เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว นายฮันเตอร์ก็ได้กลับเข้ามาและสมัครตัวเป็นลูกน้องในตำแหน่งเลขานุการของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหมจวบจนถึงแก่มรณะเมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน ๑๘๖๕ ที่บ้านกุฎีจีน อันเป็นปีที่ ๑๕ ในแผ่นดินรัชกาลที่ ๔

ร้อยเอกเบอนีมาเจริญทางพระราชไมตรีครั้งนั้น อยู่ในกรุงเทพ ฯ นานถึง ๑๕ เดือนจึงได้กลับออกไป มีความชอบได้เลื่อนยศเป็นพันตรี และได้เป็นเรสิเดนต์คนแรกของอังกฤษประจำกรุงอังวะ การเจรจาส่วนใหญ่และสำคัญของร้อยเอกเบอนีในครั้งนั้น คือเรื่องชักชวนไทยให้เข้าสงครามเป็นพันธมิตรอังกฤษรบพม่า รายละเอียดแห่งการเจรจาความข้อนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ "ไทยรบพม่า" ของเสด็จในกรมดำรง ฯ แล้วเมื่อพิจารณาดูวิธีการเจรจาของทูตผู้นี้ รู้สึกว่าจะเอาแต่ได้ นึกว่าผู้อื่นไม่ล่วงรู้ทันตน จะขอให้ไทยยกทัพไปรบพม่า เมื่อถามว่าแล้วไทยจะได้อะไรตอบแทน ก็พูดอ้อมแอ้มว่าจะหาทางเจรจากับผู้สำเร็จราชการอินเดียสมณาคุณให้ต่อภายหลัง ในรายงานของร้อยเอกเบอนีเองซึ่งปรากฏในเอกสารเบอนี ก็ปรากฏข้อความชัดเจนดังนี้ "ข้าพเจ้าได้ระมัดระวังอย่างที่สุดในการที่จะตกปากคำสัญญาให้อะไรแก่ไทยเป็นอันแน่นอน เพราะข้าพเจ้าถือว่า เป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าที่จะพยายามให้อังกฤษได้รับ

ประโยชน์จากไทยให้มากที่สุด โดยจะตอบแทนสมนาคุณให้น้อยที่สุด" คณะกรรมการไทยประกอบด้วยเจ้าพระยาพระคลังเป็นหัวหน้า ก็พอจะหยั่งรู้ถึงใจจริงของทูตอังกฤษผู้นี้ จึงกราบทูลให้ทรงโปรดให้เจ้าพระยามหาโยธาเป็นแม่ทัพคุมทหารไปขัดตาทัพอยู่ที่พรมแดน มิให้ล่วงล้ำเข้าไปและคอยสังเกตการณ์และรายงานผลการสงครามมาให้ทางกรุงเทพ ฯ ทราบ ครั้งนั้นเข้าใจว่าฝ่ายไทยก็ยังมิได้ยอมเชื่อในศักดาอภินิหารของอังกฤษว่าจะปราบพม่าได้ จึงได้ส่งกองทัพไปคุมเชิงอยู่

ครั้นเมื่อพม่ายอมเลิกสงคราม จำใจต้องทำสัญญายอมแพ้ที่เมืองรันทบุใกล้กรุงอังวะแล้ว อังกฤษก็ได้ครอบครองดินแดนฝั่งทะเลด้านตะวันออกของพม่าทั้งหมด คือเมืองมะริด ทวาย ตะนาวศรี เมาะตะมะ และเมืองย่างกุ้งด้วย รวมทั้งเบี้ยปรับสงครามอีก ๑๐ ล้านรูปี ในเวลานั้นอังกฤษไม่มีความจำเป็นที่จะขอให้ฝ่ายไทยช่วยรบพม่าแล้ว แต่อังกฤษยังปรารถนาที่จะแผ่อิทธิพลลงไปทางแหลมมลายู จึงพยายามเอาเมืองเมาะตะมะมาล่อเพื่อขอแลกเปลี่ยนกับเมืองไทรบุรี ทรงทราบเล่ห์เหลี่ยมของทูตอังกฤษ จึงทรงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังบอกปัดไม่ปรารถนาดินแดนพม่า ซึ่งอังกฤษตีได้แต่ส่วนใดเลย ครั้นเมื่อผู้สำเร็จราชการอินเดียได้ทราบว่าฝ่ายไทยไม่ประสงค์จะรับประโยชน์จากการเป็นภาคีใน **สัญญารันทบุ** แต่ประการใด จึงมาคำนึงว่ารัฐบาลไทยเคยขอร้องให้ขับไล่พระยาไทรบุรีไปจากเกาะปีนัง จึงได้สั่งให้ผู้ว่าราชการเกาะปีนังนำตัวพระยาไทรบุรีไปไว้เสียที่อื่นให้ห่างไกล จะได้ไม่มีโอกาสก่อความยุ่งยากให้แก่ไทยอีกต่อไป การที่อังกฤษเนรเทศพระยาไทรบุรีไปเสียจากเกาะปีนังก็เป็นประโยชน์แก่ไทยอยู่ และก็คงเพื่อเป็นทางของอังกฤษเองในภายภาคหน้าปัดเข้าในนโยบาย Enlightened Self interest ได้ แต่สำหรับพระยาไทรผู้แพ้ คงจะขมขื่นจากการกระทำของมิตรอังกฤษเป็นอันมาก

ส่วนในด้านสัญญาการค้าขายนั้น ก็ได้เปิดการเจรจาปรึกษากันอยู่เสมอ ร้อยเอกเบอนีได้ทำบันทึกให้กราบทูลว่า เรือไทยที่ไปค้าขายที่สิงคโปร์ มะละกา และ

ปีนั้งนั้นไม่จำต้องเสียภาษีแต่อย่างใดเลย รัฐบาลอังกฤษก็ได้อำนวยความสะดวกทุกสิ่งทุกอย่างให้ ส่วนเรือในบังคับอังกฤษนั้น เมื่อเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ ต้องเสียภาษีเบิกร่อง และค่าระวางปากเรือกับค่าเสมียนพนักงานหยุมหยิมหลายอย่างหลายประเภท ภาษีขาเข้าก็ต้องเสียอีกในอัตราร้อยละ ๘ และต้องเสียภาษีขาออกอีกต่อหนึ่ง สินค้าบางอย่างอัตราภาษีขาออกถึงร้อยละ ๒๐ และบางอย่างอัตราร้อยละ ๕๐ ก็มี ดังนี้ดูไม่เป็นธรรม อีกข้อหนึ่งนั้นการเก็บภาษีก็ไม่เท่าเทียมกัน เก็บจากเรือพ่อค้าจีนอัตราหนึ่ง เก็บจากเรือในบังคับอังกฤษอีกอัตราหนึ่ง ดังนี้ดูไม่สมควร รัฐบาลอังกฤษไม่พึงประสงค์จะขอให้ลดหย่อนผ่อนอะไรให้เป็นพิเศษ แต่ใคร่ขอให้รัฐบาลไทยกำหนดเป็นพิกัดอัตราตายตัวเสีย อย่าให้ลักลั่นกันได้ ก็ทรงโปรดให้ทำสัญญาทางพระราชไมตรี ๑๔ ข้อ กับสนธิสัญญาการค้าขายอีก ๖ ข้อ อนุญาตให้คนอังกฤษเข้ามาค้าขายโดยสะดวก จะปลูกบ้านตั้งห้างหรือสร้างโรงเก็บสินค้าก็ให้ทำได้โดยอิสระ สินค้านั้นก็ให้ทำการซื้อขายได้โดยเสรี ยกเว้นสินค้าสองประเภทคือ ห้ามนำข้าวเปลือก ข้าวสารออกนอกประเทศ กับห้ามนำอาวุธยุทโธปกรณ์เข้ามาขายในประเทศ เว้นแต่จะเอามาขายให้แก่รัฐบาล ส่วนภาษีเบิกร่อง ภาษีขาเข้าขาออก ก็ทรงโปรดให้ยกเลิกหมดสิ้นให้เหลือไว้แต่ค่าระวางปากเรือ ถ้าเป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้ามาให้คิดในอัตราวาละ ๑,๗๐๐ บาท ถ้าเป็นเรือเปล่าก็ให้คิดเพียงวาละ ๑,๕๐๐ ทั้งนี้โดยทรงพิจารณาเห็นว่าธรรมเนียมการค้าขายในสมัยนั้นสมควรจะต้องปรับปรุงแก้ไข จะเอาอย่างธรรมเนียมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีไม่เหมาะสมเสียแล้ว จึงเป็นการผ่อนสั้นผ่อนยาว (Conciliation) ตามหลักความเป็นธรรม และตามความประสงค์ของทูตอังกฤษด้วย แต่ทว่าคนในบังคับอังกฤษ ไม่ว่าจะเป็นฝรั่งหรือคนแขก พม่า มลายู จะต้องอยู่ใต้กฎหมายไทยตลอดทั่วทุกคน เมื่อร้อยเอกเบอนีจะกลับออกไป ได้ส่งบันทึกขอให้เจ้าพระยาพระคลังนำกราบบังคมทูลว่า **ประเทศอังกฤษรับรองว่า เมืองไทรบุรี แประกลันตัน และตรังกานูนั้น เป็นเมืองประเทศราชของไทยทั้งสี่เมือง และรัฐบาล**

อังกฤษขอรับรองที่จะเจรจาให้เจ้าประเทศราชทั้งสี่ส่งต้นไม้เงินทองขึ้นมาถวายเป็นราชบรรณาการทุกสามปี ขอไทยอย่าได้กรีธาทัพไปบุกรุกเหยียบย่ำเมืองทั้งสี่นี้เลย จะทำให้ผู้คนแตกตื่นทิ้งบ้านเรือนไร่นา ซึ่งเป็นการขัดต่อประโยชน์การค้าขายของอังกฤษ การเจรจากันครั้งนั้นก็เป็นเสร็จธุระปรองดองกันได้ อันที่จริงอังกฤษปรารถนาจะขอสิทธิค้าขายโดยเสรีในสินค้าทุกประเภท แต่เห็นว่าคงจะเจรจากันยากลำบาก จึงขอผลัดไว้ก่อน

พิเคราะห์ดูวิธีการของอังกฤษนั้น เขามีหลักง่าย ๆ คือว่าจะทำอะไรก็ทำแต่สิ่งเดียว เรื่องเดียว เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก่อตั้งรากฐานจนเป็นหลักยึดเหนี่ยวได้แล้ว จึงจะโผไปจัดการกับเรื่องอื่น เช่นเมื่อครั้งปราบพม่า เขาก็ทำการปรองดองกับไทยแล้วจึงหันไปจัดการกับจีน เรื่องผิดพ้องหมองใจกับจีนนั้นเป็นเรื่องเก่าแก่เป็นหนามยอกอกมานานแล้ว คือเมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๒ อันเป็นปีที่ ๑๐ แห่งยุครัตนโกสินทร์ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษได้จัดส่ง ลอร์ด แมคคาตเนย์ไปเจริญทางพระราชไมตรี และขอทำสนธิสัญญาการค้าขาย มีการขัดใจกันหยุมหยิมในเรื่องต้องถอดรองเท้า และคุกเข่าเอาศีรษะโขกกับพื้นเท่านั้นครั้งเท่านี้ครั้ง เพื่อเป็นการแสดงคารวะต่อฮ่องเต้ แต่ในที่สุดก็ตกลงกันได้ จึงได้โปรดให้เข้าเฝ้าและได้รับพระราชทานเลี้ยงดูเป็นอันดี แต่เพราะธรรมเนียมประเพณีของจีนแต่โบราณไม่เคยยกย่องนานาชาติใดเทียมเท่าเสมอชาติจีน จึงทรงโปรดให้มีราชสาส์นไปถึงพระเจ้ากรุงอังกฤษ ตักเตือนสั่งสอนให้ประพฤติโดยชอบนานาประการ ให้เคารพเชื่อฟังคำสั่งสอนของฮ่องเต้ แล้วประเทศก็จะมีความสงบเรียบร้อยและเจริญรุ่งเรือง ซึ่งสรุปว่าความประสงค์ของอังกฤษที่จะทำสนธิสัญญาการค้าขายนั้น พระเจ้าฮ่องเต้ไม่ทรงคำนึงถึง ส่วนการเจริญพระราชไมตรีนั้น ฮ่องเต้ถือว่าเป็นการเจริญความสวามิภักดิ์ จึงได้ทรงตักเตือนแนะนำให้ประพฤติที่ดีที่ชอบ ครั้งนั้นอังกฤษไปเจริญทางพระราชไมตรีกับจีนไม่สำเร็จ แต่เพราะยังทำสงครามใหญ่กับพระเจ้านโปเลียนที่ ๑ อยู่ ยังไม่มีเวลาว่างพอจะพิจารณาจัดการกับจีน

ครั้นอังกฤษเนรเทศพระเจ้านโปเลียนไปไว้เกาะแล้ว จึงในปี ๑๘๑๖ อันเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ จึงได้จัดส่ง ลอร์ดแอมเฮอล์ต เป็นราชทูตคนที่สองเข้าไปอีก ครั้งนี้ ลอร์ดแอมเฮอร์ต ไม่ยอมคุกเข่าเอาศีรษะโขกกับพื้นเก้าครั้งจึงไม่ทรงโปรดให้เข้าเฝ้า อังกฤษจึงได้รับความอัปยศอดสูในครั้งนั้นเป็นอันมาก ต่อมาเมื่อรัฐสภาได้ยุบเลิกพณ ฯ บริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษแล้ว จึงได้จัดส่งลอร์ดนาเปียร์เข้าไปประจำอยู่เมืองกวางตุ้ง เพื่อแลดูผลประโยชน์การค้าขายของคนอังกฤษ ในไม่ช้าลอร์ดนาเปียร์ก็รายงานมาว่า การติดต่อค้าขายกับประเทศจีนนั้นไม่ได้ผล เพราะรัฐบาลจีนดูถูก เห็นว่าคนอังกฤษเป็นคนป่าเถื่อนเหมือนอย่างพวกฮวนทั้งหลาย วิธีการเจรจาแบบสันติใช้ไม่ได้เด็ดขาด เห็นแต่วิธีใช้กำลังบังคับเท่านั้นจึงจะได้ผล รัฐบาลอังกฤษจึงสั่งให้ตระเตรียมกองทัพเรือเป็นการใหญ่ และให้คอยหาเหตุที่จะเป็นชนวนแห่งสงครามโดยเร็ว ก็พอดีได้โอกาสในเมื่อพ่อค้าอังกฤษนำฝิ่นจำนวนหลายพันหีบห่อลักลอบเข้าไปขายในประเทศจีน รัฐบาลจีนจับได้ก็สั่งให้เผาเสีย อังกฤษจึงประกาศสงครามและบุกรุกโจมตีประเทศจีนทันที ได้รบกันเป็นการใหญ่เป็นเวลาสองปี จีนยอมแพ้เลิกรบ อังกฤษก็บังคับให้ทำ **สัญญากรุงนานกิง** ใน ค.ศ. ๑๘๔๒ ยกเกาะฮ่องกงให้แก่อังกฤษ และให้เปิดเมืองท่าต่าง ๆ คือ กวางตุ้ง เซี่ยงไฮ้ เอ้หมึง ฟูเจา และนิงโป และให้ได้มีการค้าโดยเสรีและให้สิทธิในการเปิดสถานกงสุลพร้อมทั้งให้ชดใช้เบี้ยปรับสงครามจำนวนมหึมาอีกด้วย ประเทศอื่น ๆ ได้เห็นเป็นโอกาส ต่างก็เข้าไปบีบบังคับให้จีนทำสนธิสัญญาให้สิทธิแก่ตนบ้าง มีอเมริกา ฝรั่งเศส และรัสเซียเป็นต้น (เกี่ยวกับสนธิสัญญากับอเมริกานั้น ทูตอเมริกาชื่อนายคาเล็บ คุชชิง ได้นำข้อเรียกร้องประหลาดเข้าไปบังคับจีน คือ อภิสิทธิ์เกี่ยวกับศาลกงสุล และเพราะสัญญาทางพระราชไมตรีในครั้งนั้นได้มีข้อไขไว้ว่า ถ้าจีนให้สิทธิพิเศษแก่ประเทศหนึ่งประเทศใดแล้ว ประเทศเขาเหล่านั้นก็จะต้องได้รับสิทธิพิเศษนั้น ๆ ด้วยดุจกัน ซึ่งเรียกในภาษาการทูตว่า Most-favoured Nation Clause พวกฝรั่ง

จึงได้เริ่มนำอภิสิทธิ์ศาลกงสุลมาใช้กับประเทศในทวีปอาเซียครั้งนั้น โดยนายคาเล็บ คุชชิง ทูตอเมริกันเป็นผู้ให้กำเนิด)

เมื่อจีนแพ้สงครามแก่พวกฝรั่งในครั้งนั้น เป็นรัชสมัยพระเจ้าเตากวงฮ่องเต้ ครั้นเมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่พระเจ้าฮำออง ราชโอรสได้ราชสมบัติ จึงให้มีพระราชสาส์นมากราบทูลเรื่องราวแด่พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามตามพระราชประเพณี พระราชสาส์นของพระเจ้าฮำฮองเข้ามาถึงขณะที่ทูตอังกฤษคณะเซอร์เยมส์บรุค กำลังมาเจรจาทางพระราชไมตรีกับราชสำนักไทย ได้แจ้งเรื่องอังกฤษไปทำวุ่นวายเกิดรบพุ่งขึ้นมาให้ทรงทราบด้วย ความในพระราชสาส์นตอนนี้มีว่า "พระราชบิดาทรงสงสารแก่ราษฎรเหมือนลูกอ่อนไม่รู้ความไม่มีความผิด จะได้รับความเดือดร้อนพลอยแหลกเหลวเพราะสู้รบกัน เป็นความเกิดขึ้นด้วยการซื้อขายเล็กน้อยจึงทรงอดพระทัยเสีย และบัดนี้ได้สิบปีล่วงมาแล้ว พวกที่คิดทรยศก็สงบสิ้นไป......" พระเจ้าฮำอองมิได้กราบทูลว่าสมเด็จพระราชบิดา พระเจ้าเตากวงฮ่องเต้ต้องทรงสละพระราชวัง ณ กรุงปักกิ่ง เสด็จหนีไปอาศัยอยู่ที่เมืองซีอาน ทรงได้รับความทุกข์ทรมานเป็นอันมากจวบจนรัฐบาลจีนขอเลิกรบ และได้เสียฮ่องกงไปด้วย อนึ่ง พระเจ้าฮำฮองฮ่องเต้พระองค์นี้มีพระสนมซึ่งต่อมาเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่า พระนางซูสีฮองไทเฮา ผู้ทรงครอบครองยึดอำนาจประเทศจีนเป็นเวลาช้านานต่อมา จนถึงเกิดการปฏิวัติครั้งใหญ่ในประเทศจีน โดยมีหมอซุนยัดเซนเป็นหัวหน้า

ย้อนกลับมากล่าวถึงการเจรจาระหว่างเจ้าหน้าที่ไทย คือพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก กับเซอร์เยมส์บรุค ราชทูตอังกฤษ เซอร์เยมส์บรุคผู้นี้มีเชื้อแขกอินเดีย (Anglo-Indian) เป็นนักแสวงหาโชคลาภ บิดาร่ำรวยด้วยการค้าขายที่อินเดีย เยมส์บรุคเมื่อหนุ่มอยู่ได้สมัครเข้าเป็นทหาร คราวอังกฤษรบกับพม่าในครั้งแรกได้รับบาดเจ็บ เมื่อสงครามเลิกแล้วก็ลาออกจากทหารไปค้าขาย คุมเรือสินค้าไปค้าแถวเกาะสุมาตรา ประจวบกับเกิดการจลาจลขึ้นที่ซาราวัค บรุคก็รับอาสารายามุดาฮาซิม ปราบ

คนเหล่าร้ายได้สำเร็จ ก็เลยฉวยโอกาสปราบดาภิเษกตัวเองเป็นรายาซาราวัค เมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน ๑๘๔๑ แล้วพยายามขอให้รัฐบาลอังกฤษรับซาราวัคเข้าไว้ในเครืออาณานิคม กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษก็ปฏิบัติตามนโยบายเดิม คือถ้าได้เปล่าไม่ต้องเสียโสหุ้ยหรือเสียเลือดเนื้อก็ยินดีรับซาราวัคไว้ในอารักขา แล้วจึงแต่งตั้งให้เยมส์บรุคเป็นขุนนางมีเกียรติ เมื่อเซอร์เยมส์บรุคเข้ามาเป็นทูตครั้งนั้น ได้เป็นราชามาได้ ๑๐ ปีแล้ว ทูตอังกฤษผู้นี้มีวัตถุประสงค์เป็นส่วนใหญ่ในสนธิสัญญาการค้าขายอยู่สี่ข้อ คือ ๑) ขอนำฝิ่นเข้ามาขายในราชอาณาจักรโดยเสรี ซึ่งผิดพระราชกำหนดกฎหมาย จึงไม่โปรด ข้อ ๒) ขอซื้อข้าวออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศได้โดยเสรี ซึ่งคณะกรรมการไทยก็แบ่งรับแบ่งสู้ เพราะครั้งนั้นไทยมีกฎหมายห้ามนำข้าวออกไปนอกประเทศ นอกจากจะได้มีสะสมไว้พอเพียงให้พลเมืองกินได้สามปี จึงจะให้นำออกได้ ข้อ ๓) ขอลดพิกัดปากระวางเรือให้เหลือวาละ ๑,๐๐๐ บาท ซึ่งคณะกรรมการฝ่ายไทยได้แย้งว่า อัตราวาละ ๑,๗๐๐ นี้ แต่เดิมรัฐบาลไทยก็ได้เก็บถึงวาละ ๒,๒๐๐ บาท ร้อยเอกเฮนรีเบอนีเป็นผู้มาขอลดให้เหลือ ๑,๗๐๐ บาท ก็ได้อนุโลมตามความประสงค์มาแล้วครั้งหนึ่ง ส่วนข้อสุดท้ายนั้น บรุคขอตั้งสถานกงสุล ซึ่งคณะกรรมการไทยแย้งว่า ปีหนึ่งๆ เรืออังกฤษเข้ามาค้าขายในกรุงเทพพระมหานครก็ไม่เกิน ๔ ลำ จึงไม่เห็นความจำเป็นที่อังกฤษจะตั้งสถานกงสุล จึงไม่เป็นการตกลงกันได้ด้วยปรองดองทั้งสี่ข้อ แต่เมื่อก่อนคณะทูตอังกฤษจะอำลาออกไป ได้ทรงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือตอบ ลอร์ดปาเมอร์สตัน เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ อธิบายชี้แจงเหตุผลของฝ่ายไทยให้ทราบโดยพิสดาร แล้วโปรดให้พระราชทานสิ่งของเป็นบรรณาการแก่รัฐบาลอังกฤษ เป็นของขวัญให้แก่ลอร์ดปาเมอร์สตันและให้แก่ราชทูต อุปทูต ตรีทูต ด้วยเป็นอันมาก อนึ่ง ระหว่างคณะทูตได้มาพำนักอาศัยในกรุงเทพมหานครนั้น ก็ได้ทรงโปรดให้จ่ายเงินจากท้องพระคลัง เลี้ยงดูคณะทูต ๕๗๖ คนอย่างสุขสมบูรณ์โดยตลอด เมื่อคณะทูตกลับออกไปถึงเมืองสมุทรปราการ จึงเอาทองคำใบหนัก ๑๐ ตำลึง ส่งให้

ท่านพระยาศรีสุริยวงศ์นำขึ้นถวายตอบแทนเป็นค่าเลี้ยงดู จึงโปรดให้เจ้าพนักงานทำดอกบัวบูชาพระพุทธปฏิมากรในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เมื่อพิจารณาดูวิธีการต้อนรับคณะทูตอังกฤษ และอเมริการวม ๕ ครั้ง มีอังกฤษ ๓ ครั้ง อเมริกา ๒ ครั้ง ในรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รวมกับครั้งแรก ซึ่งกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงต้อนรับหมอยอนครอเฟิดและคณะ) จะเห็นได้อย่างแจ่มชัดว่า ในการติดต่อต้อนรับแขกเมืองเยี่ยงเจ้าบ้านผ่านเมืองที่ดี คณะทูตเหล่านั้นจะหาข้อความใส่ไคล้กล่าวร้ายก็จะหาได้ยาก เพราะทุกครั้งได้ทรงพระราชทานเงินในท้องพระคลังออกมาจับจ่ายซื้อหาเครื่องอุปโภคบริโภคบำรุงเลี้ยงดูพวกราชทูตและคณะเป็นอย่างดีโดยตลอด เฉพาะพระราชกรณียกิจแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในส่วนอื่น ๆ นั้น พระองค์ทรงเป็นพระกษัตริย์อันประเสริฐตลอดจนรัชสมัยของพระองค์ ไม่ทรงโปรดการจับจ่ายใช้สอยอย่างสุรุ่ยสุร่าย มีพระราชหฤทัยแน่วแน่ ที่จะทนุบำรุงพระพุทธศาสนาวัดวาอาราม ตลอดจนไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้มีความสุขความเจริญทั่วหน้า ในตอนปลายแผ่นดินของพระองค์ เงินในพระคลังที่เหลือจับจ่ายใช้ราชการแผ่นดิน ก็มีอยู่ถึงสี่หมื่นชั่ง ซึ่งเป็นประวัติการณ์ในครั้งนั้น และเกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง ก็ทรงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ต้นสกุลสิงหเสนี ออกไปจัดการปราบปรามการวิวาทจลาจลของราชวงศ์เขมร และเจรจาปรองดองเป็นไมตรีกับพระเจ้ากรุงญวนได้เรียบร้อยสมพระราชประสงค์ และในเมื่อทรงประชวรใหญ่ทรงทราบในพระหฤทัยว่า เหลือกำลังที่แพทย์หลวงจะถวายพระโอสถรักษาให้หายได้ ก็ได้ทรงมอบแผ่นดินคืนให้กับเสนาบดีผู้ใหญ่ ทั้ง ๆ ที่พระเจ้าลูกเธอของพระองค์ ซึ่งได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาในครั้งนั้นก็มีอยู่ พระองค์ก็ไม่ทรงโปรด ตรัสว่าสุดแท้แต่ใจของพวกเสนาบดีและขุนนางเขาเถิด ถ้าเห็นพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใด ทรงสติปัญญาความสามารถ ที่จะพระราชทานความปลอดภัยให้แก่ไพร่ฟ้าพระชาชน และทรงรักษาเอกราชอิสรภาพและอธิปไตยของแผ่นดินไทย

ได้แล้ว ก็ขอให้มอบราชสมบัติให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์นั้น พระบรมราชโองการในครั้งสุดท้ายนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ผู้รวบรวมพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ตลอดสี่รัชการได้บันทึกไว้ว่า "การซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริอนุญาตให้จัดแจงเจ้านาย ผู้จะดำรงแผ่นดินในพระราชอาณาจักรแทนพระองค์ต่อไป โดยตามน้ำพระทัยพระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาทและจนถึงความนิยมชมชื่นแห่งอาณาประชาราษฎรทั้งปวง จะมีจิตจำนงปลงเห็นพร้อมกัน ไม่เอาแต่ตามพระราชอัธยาศัย อนึ่ง มิได้รอไว้ให้เนิ่นช้าจนเวลาพระอาการหนักลง ก็เป็นการมหัศจรรย์ยิ่งนัก ยากที่พระมหากษัตริย์พระองค์อื่นจะทรงได้ เพราะพระบรมราชวิสัยเป็นอุดมบัณฑิตมหาสาธุสัปปุรุษผู้ประเสริฐ มีพระมหากรุณาแก่นิกรมหาชนหาที่สุดมิได้"

ดำเนินเรื่องมาถึงตอนนี้ ก็เกิดข้อสงสัยขึ้นในใจว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เคยทรงโปรดในวิเทโศบายโอนอ่อน ผ่อนหนักเป็นเบามาแล้วเมื่อครั้งร้อยเอกเฮนรีเบอนีเป็นราชทูต เหตุไฉนมาเมื่อครั้งหลังนี้พระองค์จึงมีพระบรมราชโองการให้บอกปัดข้อเรียกร้องของเซอร์เยมส์บรุคเสียทั้งสี่ข้อ จะว่าเพราะไม่ทรงทราบในพระราชหฤทัยถึงมหันตภัยซึ่งจะมีมาต่อประเทศก็ไม่เห็นทาง เพราะได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ตระเตรียมบ้านเมือง สั่งอาวุธยุทธภัณฑ์ ต่อเรือรบ สร้างป้อมปราการไว้รับศึกเป็นการใหญ่ เห็นจะเป็นเพราะว่าเวลานั้นทรงพระชรามากแล้ว และได้ทนตรากตรำในราชกิจการแผ่นดินมากว่า ๔๐ ปี ประจวบกับทรงพระประชวรมาแต่เดือนกันยายน เมื่อราชทูตอังกฤษเข้ามาเจรจาแก้ไขสนธิสัญญา พระองค์บรรทมไม่หลับ ให้ทรงคลื่นเหียน เสวยพระกระยาหารไม่ถึงประมาณตามปรกติ กำลังพระกายทรุดลงไปทีละน้อย ๆ และในครั้งนั้นพระเจ้าลูกเธอบางพระองค์ก็ทรงก่อเรื่องให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัยเนือง ๆ อนึ่ง เกี่ยวกับคนอังกฤษที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในครั้งนั้น กลับคบคิดเอาฝิ่นซึ่งเป็นของต้องห้ามเข้ามาลักลอบซื้อขายเนือง ๆ และ

พูดจาขู่ข่มเหงคนไทย โดยเฉพาะนายโรเบิดฮันเตอร์ บังอาจลบหลู่ดูหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ทำให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัยยิ่งนัก จึงทรงโปรดให้ร่างหนังสือตอบ ลอร์ดปาเมอร์สตัน ตอนหนึ่งมีความว่า "......เราเห็นว่าแต่หันแตรเข้ามาอยู่คนเดียวเท่านั้นก็ยังองอาจพูดจาเหลือเกิน ถ้าอังกฤษจะเข้ามาอยู่ ณ กรุงฯ มากแล้วจะเที่ยวไปอยู่ในขอบขัณฑเสมาแห่งใดๆ ก็จะมีความทะเลาะวิวาทยุ่งเหยิงทุบตีกัน ฝ่ายอังกฤษหรือฝ่ายไทยล้มตายลงฝ่ายหนึ่ง ก็จะเป็นความใหญ่ขึ้น เห็นการดังนี้ ที่จะให้อังกฤษเข้ามาอยู่มากนักไม่ได้ บ้านเมืองจะอยู่ไม่เป็นสุข ทั้งจะทำให้ทางไมตรีมัวหมองไป ความข้อนี้ขอเสียเถิด เราจะยอมให้ไม่ได้......"

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๙๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสู่สวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ พรรษา พระชนมายุสิริรวมได้ ๖๔ พรรษา

ครั้นรุ่งขึ้น วันที่ ๓ เมษายน เปลี่ยนพุทธศักราชใหม่เป็นพุทธศักราช ๒๓๙๔ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม พระยาราชสุภาวดี ว่าที่สมุหนายกกับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันเป็นอันมาก พากันออกไปเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระอนุชาเจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์พงศ์อิสรกษัตริย์ ซึ่งสถิต ณ วัดบวรนิเวศวิหารพระอารามหลวง แต่บรรดาราษฎรทั้งปวงก็นิยมชมชื่นเริงร้องอวยชัยถวายพระพรตั้งเครื่องสักการะบูชา เก็บดอกไม้ไปเรี่ยรายไว้ตามสถลมารคเป็นอันมาก ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหมู่องครักษ์แห่ห้อมล้อมด้วยสรรพศาสตราวุธ แห่มาเป็นกระบวนถ้วนทุกพนักงานเสด็จเข้าสู่พระราชวังสถาน......

ท่านที่อุตส่าห์อ่านมาถึงจนเพียงนี้ ควรจะได้ทราบด้วยว่า เมื่อเซอร์เยมส์บรุคมาเจรจาสนธิสัญญาการค้าขายไม่สำเร็จ และกลับออกไปเมื่อเดือนธันวาคม ได้ส่งรายงานไปให้รัฐบาลอังกฤษหลายข้อหลายประการ แต่ตอนหนึ่งมีข้อความสำคัญว่า "......ข้าพเจ้าไม่เห็นชอบ ในวิธีการที่จะใช้กำลังบังคับราชสำนักกรุงสยามให้

ยอมในสิ่งที่เราพึงประสงค์ แท้ที่จริงในขณะนี้มีข่าวลือว่า จะเกิดการเปลี่ยนแปลงราชการในแผ่นดินเป็นการใหญ่ เราควรจะเลือกเฟ้นหาเจ้านายไทยที่เราเห็นว่าเหมาะสม ให้ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน......และเจ้านายพระองค์นั้น ซึ่งข้าพเจ้าเห็นชอบ ก็บังเอิญเป็นรัชทายาทโดยชอบธรรมด้วย เจ้านายพระองค์นี้ทรงนิยมอริยธรรมฝรั่ง มีความรู้ในภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี และทรงรอบรู้ในวิทยาศาสตร์ยุโรปเป็นอันมาก โดยเฉพาะในวิชาดาราศาสตร์......"[๑] เจ้านายไทย ซึ่งราชาบรุคได้เสนอให้รัฐบาลว่าสมควรจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็คือ สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ นี่เอง ซึ่งทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ในบรมราชจักรีวงศ์ เป็นสมเด็จพระราชบิดาที่รักยิ่งแห่งเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นทูลกระหม่อมแก้วของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงเปิดประเทศให้ได้ติดต่อค้าขายและคบค้าสมาคมกับชาติฝรั่ง พระผู้ซึ่งเสด็จในกรมดำรง ฯ โอดครวญว่า **"น่าอนาถใจอยู่ที่ทุกวันนี้ผู้รู้พระคุณของทูลกระหม่อมมีตัวน้อยลงทุกที"**

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับต่างประเทศประการแรกก็คือ มีพระบรมราชโองการประกาศให้ทราบโดยทั่วไป ให้ลดค่าระวางปากเรือให้เหลือวาละพันบาท อนุญาตให้นำข้าวสารส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศได้ ส่วนฝิ่นนั้น เมื่อไม่ทรงเห็นทางจะขัดขวางก็ทรงโปรดอนุญาตให้นำเข้ามาในราชอาณาจักรได้ แต่ต้องนำมาขายแก่รัฐบาลแต่ผู้เดียว ส่วนเรื่องการขอตั้งสถานกงสุลนั้น ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงนายพันเอกบัตเตอร์เวิธ ผู้ว่าราชการเกาะปีนัง ให้แจ้งให้เซอร์เยมส์บรุคได้ทราบด้วยว่า พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่จะทรงโปรดให้แก้ไขสนธิสัญญากับอังกฤษ และให้ตั้งสถานกงสุลได้ตามประสงค์ แต่ขอผลัดให้ได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียก่อน จึงค่อยส่งคณะทูตเข้ามา จึงเป็นอันว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้ผ่อนตามคำเรียกร้องของราชทูตอังกฤษ

---

๑. Vincent St. John! Life of Sir James Brooke

ทั้งสี่ข้อ อังกฤษจึงเหหัวเรือยาตราทัพเข้าบุกพม่าเป็นครั้งที่สอง และก็ยึดได้กรุงหงสาวดีไว้ในครอบครอง แต่กว่าจะจัดการปกครองแว่นแคว้นแดนหงสาวดีสำเร็จเรียบร้อย และจัดส่งคณะทูตซึ่งมี เซอร์ยอนโบริ่ง เป็นราชทูตเข้ามาขอแก้สัญญา ก็เป็นปีที่ห้าในแผ่นดินพระจอมเกล้า ฯ

ใน **สนธิสัญญาโบริ่ง**[๑] นั้น ประเทศไทยต้องยอมให้อังกฤษมีอำนาจตั้งศาลกงสุลชำระคดีคนของเขาด้วย แต่ประเทศไทยก็คงรักษา เอกราช อิสรภาพ และอธิปไตยในส่วนอื่น ๆ ไว้ได้จนทุกวันนี้ สมดังกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ (ท่านวรรณไวทยากร) ทรงนิพนธ์ไว้ใน "มหาวิทยาลัย" ปี ๘๑ ว่า "นโยบายที่สุขุมก็คือการผ่อนเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ถึงอย่างไรก็ดี ประโยชน์ส่วนใหญ่จะต้องมาก่อนประโยชน์ส่วนย่อย......เมื่อรัชกาลที่สี่ ทรงทำหนังสือสัญญากับนานาประเทศ เริ่มต้นด้วยอังกฤษ......ก็เป็นการผ่อนหนักให้เป็นเบา ถ้าไม่ยอมผ่อนตามแล้ว ก็มีตัวอย่างในประเทศใกล้เคียงที่แสดงให้เห็นว่า ผลจะเป็นอย่างไร......" วิกฤตกาลในครั้งนั้นก็ผ่านไปโดยเงียบเชียบแม้แต่พระราชพงศาวดารก็มิได้มีบันทึกไว้ พระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ซึ่งทรงรักษาเอกราชและอธิปไตยของประเทศไทยไว้ได้ ก็ไม่เป็นที่ทราบทั่วถึงกัน เพราะการที่ไม่ต้องเสียดินแดน ไม่ต้องเสียเลือดเนื้อ ไม่ต้องตกระกำลำบาก คนไทยเราจึงไม่มีทางที่จะทราบเพื่อจะได้ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ท่าน ก็เป็นการสมควรแล้วที่เสด็จในกรมดำรง ฯ ทรงคร่ำครวญว่า **"น่าอนาถใจอยู่ ที่ทุกวันนี้ผู้รู้พระคุณของทูลกระหม่อมมีตัวน้อยลงทุกที......"**

---

๑ สนธิสัญญาโบริ่ง หรือสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าระหว่างประเทศอังกฤษและประเทศไทย ได้ลงนามกันแต่วันที่ ๑๘ เม.ย. ๑๘๕๕ และนับแต่วาระนั้นมา ประเทศอังกฤษก็เกิดความรักใคร่เห็นใจไทย และคอยประคับประคองช่วยเหลืออยู่เสมอมาจนปัจจุบันนี้ ซึ่งต้องนับเป็นบุญคุณใหญ่หลวงจะลืมมิได้

หมอบรัดเล

และ

มิชชันนารีอเมริกัน

ขจร สุขพานิช อ.บ.

พวกเราเคยได้อ่าน ได้ฟัง กิจการของพวกหมอมิชชันนารีอเมริกันมาบ้างแล้ว ว่ามีความสำคัญในด้านวิทยาการแผนใหม่ เช่นการแพทย์ การตั้งโรงเรียน และการพิมพ์หนังสือ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นของใหม่ เป็นอารยธรรมตะวันตก ซึ่งพวกเราในรัชสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) ยังไม่มีใครรู้จัก คุณประโยชน์ของพวกมิชชันนารี่ ซึ่งนำวิทยาการเหล่านี้มาเผยแพร่ นับแต่รัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เป็นสิ่งที่ประจักษ์กันได้อยู่ทุกวันนี้ โดยวัตถุพยานอย่างมากมายทั่วพระราชอาณาจักร จนเป็นที่กล่าวได้ว่า ประเทศไทยยอมรับการเจริญทางพระราชไมตรี และสนธิสัญญาการค้าขายกับมหาอำนาจฝ่ายตะวันตก โดยมีพวกมิชชันนารีเป็นผู้กรุยทางและเตรียมจิตใจให้ หาจำเป็นที่มหาอำนาจเหล่านั้น จะต้องส่งเรือรบหรือยกกองทัพมาบังคับให้ประเทศไทยเจริญทางพระราชไมตรีเหมือนกับที่ทำกับประเทศจีน พม่า ญี่ปุ่น และญวนไม่.

ก็ในจำพวกมิชชันนารีอเมริกันผู้บุกเบิกทางให้เกิดสัมพันธภาพกับนานาชาติโดยสันติวิธี และมีประวัติพอค้นคว้าหาอ่านได้จนทุกวันนี้ ก็มี "หมอกุสลาฟ" เป็นคนแรก เข้ามาเผยแพร่ศาสนา และรักษาโรคอยู่ในกรุงเทพฯ แต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ อันเป็นปีที่ ๔ ในรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาก็มีหมอโยนส์กับบุตร

บุญธรรม คือเด็กชายสมิธ ซึ่งต่อมาเป็นที่รู้จักกันว่า "หมอสมิธ" ถัดมาก็คือหมอบรัดเล หมอหัสกัน หมอจันทเล หมอเหา และหมอมัททูน พวกหมอสอนศาสนาเหล่านี้ เข้ามาในเมืองไทย ในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น บางคนก็เป็นหมอสอนศาสนาเท่านั้น แต่บางคนยังเป็นนายแพทย์ เป็นนักวิทยาศาสตร์ เป็นครูบาอาจารย์ เป็นนักหนังสือพิมพ์อีกด้วย เพราะฉะนั้น คนไทยเราจึงเรียกพวกมิชชันนารีว่า "หมอ" และเรียกพวกพระโรมันคาธอลิคว่า "บาทหลวง" ทั้งนี้เพราะพวกบาทหลวงถือตัวเป็นพระ ขะมักเขม้นแต่ในการแพร่ศาสนาเป็นข้อใหญ่ ไม่ค่อยเอื้อในวิทยาทานแผนใหม่เหมือนพวกมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งวางตัวเป็นครู เป็นหมอประกอบกับการสอนศาสนาด้วย จะมีข้อยกเว้นก็แต่ท่านสังฆราชปาเลอกัว ผู้ถวายภาษาลาตินแด่ทูลกระหม่อมพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เมื่อครั้งเสด็จประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาสแต่ผู้เดียว

พวกมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งเข้ามาแพร่ศาสนาและวิทยาการ ในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีอยู่ ๓ คณะด้วยกัน คือ คณะบับติสต์ ประกอบด้วยหมอโยนส์ หมอสมิธ และหมอจันทเล คณะอเมริกันมิชชันนารี ประกอบด้วยหมอบรัดเลและหมอหัสกัน และคณะเปรสบิเตเรียน ประกอบด้วยหมอเหาและหมอมัททูน ส่วนหมอกุสลาฟผู้บุกเบิกเมืองไทยด้วยวิทยาการ ฝรั่งคนแรกเป็นคนเชื้อชาติเยอรมัน ขึ้นอยู่กับคณะมิชชันนารีฮอลันดา เข้ามาเมืองไทยด้วยทุนส่วนตัว อยู่ได้ ๓ ปี แหม่มก็เสียชีวิตลง ประกอบกับทั้งทนอากาศไม่ไหว จึงออกไปประจำอยู่ ณ ประเทศจีน แต่ก่อนไปได้รายงานกิจการและความหวังต่าง ๆ ไปยังคณะอเมริกันมิชชันนารีที่กรุงนิวยอร์ค คณะอเมริกันมิชชันนารี จึงได้ส่งคนมาเผยแพร่ศาสนา และมิชชันนารีผู้มีประวัติครึกโครมที่สุด มีความใกล้ชิดสนิทสนมกับเจ้านายขุนนางไทยที่สุด และได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่เมืองไทยมากที่สุดก็คือหมอบรัดเลนี่เอง ความสำคัญของหมอสอนศาสนาทั้ง ๓ คณะ กล่าวโดยย่อ ๆ ก็คือว่าหมอหัสกัน (Caswell) ได้เป็นพระอาจารย์ถวายวิชาภาษาอังกฤษให้แด่ทูลกระหม่อมพระ

เจ้าฟ้ามงกุฎ ณ วัดบวรนิเวศ และเจ้านายขุนนางไทยเป็นเวลาเกือบ ๓ ปี หมอสมิธ ได้เป็นล่ามของคณะทูตอเมริกัน ซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ และยังเป็นผู้ตั้งโรงพิมพ์ใหญ่ อยู่ที่บางคอแหลม จวบจนปลายแผ่นดินสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมอโยนส์ได้มีโอกาสสนองพระเดชพระคุณพระนั่งเกล้าในฐานะผู้แปลพระราชสาส์นของพระนางเจ้าควีนส์วิคตอเรีย ซึ่งราชาบรุค (Sir. James Brooke) เป็นอัครราชทูตอัญเชิญมาถวาย หมอเหา (Dr. House) และหมอบรัดเล (Dr. Bradley) เป็นนายแพทย์ นักวิทยาศาสตร์ และนักหนังสือพิมพ์ ก็ได้โปรดปรึกษาวิทยาการทั่วไป ส่วนหมอมัททูน (Mr. Mattoon) ได้เป็นกงสุลอเมริกันคนแรก และหมอจันทเล (Mr. Chandler) ได้เป็นกงสุลอเมริกันคนที่สอง และเป็นพระอาจารย์ถวายวิชาภาษาอังกฤษแด่เจ้าฟ้าจุฑาลงกรณ์ เมื่อครั้งแหม่มลิโอโนเวนส์กลับออกไปแล้วอนึ่งในตอนต้นรัชกาลสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้แหม่มโยนส์ แหม่มบรัดเล และแหม่มเหา เข้าไปถวายพระอักษรและขนบธรรมเนียมฝรั่งแก่เชื้อพระวงศ์ฝ่ายในเป็นเวลาถึง ๓ ปี ก่อนที่จะทรงจ้างแหม่มลิโอโนเวนส์ ให้เข้ามาถวายพระอักษรในราชสำนักแด่เจ้าฟ้าและบรรดาพระเจ้าลูกเธอทั้งหลาย ถึง ๑๐ ปี ฐานะของหญิงไทย คงจะได้รับการยกย่องเป็นครั้งแรกในครั้งนี้

ข้อที่ว่าหมอบรัดเล เป็นผู้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศไทยมากที่สุด ในบรรดาพวกมิชชันนารีสมัยนั้น ก็เพราะเป็นผู้นำวิชาหมอแผนใหม่ มาเผยแพร่อย่างแพร่หลายเป็นคนแรก เป็นผู้จัดตั้งโรงพิมพ์หนังสือเป็นคนแรก ได้พิมพ์ประกาศทางราชการฉบับแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ เรื่องห้ามนำฝิ่นเข้ามาในประเทศสยาม และยังเป็นผู้เผยแพร่ประวัติตำนานไทย ขนมธรรมเนียมไทย ความรู้ในภาษาไทย และศาสนาประเพณีไทยให้กลุ่มชนชาวต่างประเทศได้รู้จักทั่วถึงกัน และยังเป็นผู้นำขนบธรรมเนียมประเพณีศาสนา และข่าวสาส์นการเมืองการค้าของต่างประเทศ มาเผยแพร่ให้เป็นที่รู้ทั่วกันในหมู่เจ้านายขุนนางไทยอีกด้วย ซึ่งก่อให้เกิดความเข้าใจในขนบธรรมเนียม

ประเพณีของกันและกัน ช่วยการติดต่อคบค้าสมาคมระหว่างกันสะดวกสบายขึ้นเป็นอันมาก ในด้านวิชาการแพทย์หมอบรัดเลได้เริ่มการผ่าตัดครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ ในการฉลองวัดประยูรวงศ์ในปีนั้น ด้วยพระสงฆ์ในวัดบาดเจ็บเพราะปืนแตก หมอบรัดเลก็ทำการผ่าตัดสำเร็จ จึงได้มีบันทึกไว้ว่า เป็นการผ่าตัดครั้งแรกในเมืองไทย ส่วนวิชาการหนังสือพิมพ์ หมอบรัดเลได้จัดออกหนังสือบางกอกกาเลนเดอร์รายปี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ และหนังสือบางกอกรีคอร์เดอร์รายเดือนเป็นภาษาไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ เฉพาะหนังสือบางกอกกาเลนเดอร์นั้น หมอบรัดเลจัดพิมพ์จำหน่ายจวบจนปีที่ ๖ ในแผ่นดินสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และยังหาอ่านได้จนถึงทุกวันนี้

ในกิจการด้านโรงพิมพ์และแท่นพิมพ์ โดยเฉพาะหมอบรัดเลเป็นผู้นำแท่นพิมพ์แท่นแรกมาจากเมืองสิงคโปร์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ แต่เกียรติคุณในการสร้างแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ควรได้แก่ร้อยโทโลว์ เพราะเมื่อคณะทูตอังกฤษ นำโดยหมอยอนครอเพิด มาเจริญทางพระราชไมตรี ระหว่างผู้สำเร็จราชการอังกฤษเมืองเบงกอล กับประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การเจริญทางพระราชไมตรีครั้งนั้น (พ.ศ. ๒๓๖๕) เป็นครั้งแรกในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ คณะทูตและคณะกรรมการฝ่ายไทย ต่างไม่รู้ภาษาซึ่งกันและกัน ต้องเจรจาผ่านล่ามต่อ ๆ กันหลายคนหลายภาษา จึงจะเจรจากันเข้าใจได้ หมอครอเพิดได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ไม่ทรงโปรดให้มีสนธิสัญญาการค้าขาย ดังที่ฝ่ายอังกฤษพึงประสงค์ เมื่อคณะทูตกลับไปรายงานแล้ว ผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำเมืองเบงกอล จึงส่งร้อยโทโลว์เข้ามากรุงเทพ ฯ ให้มาเรียนภาษาไทยจนพูดได้เขียนได้ จึงค่อยกลับไป ร้อยโทโลว์มาเรียนภาษาไทยอยู่หลายปี จนพูดได้เขียนได้ เมื่อกลับไปแล้ว จึงไปแต่งตำราเรียนภาษาไทยเพื่อข้าราชการอังกฤษคนอื่น ๆ จะได้ศึกษา และยังได้จัดทำแท่นพิมพ์ และหล่อตัวพิมพ์อักษรไทย ส่งไปใช้ในราชการ ณ เมืองสิงคโปร์อีกด้วย แต่แท่นพิมพ์ที่หมอบรัดเลนำมาจากสิงคโปร์นั้น เป็นสมบัติเดิมของมิชชันนารีคณะบัปติสต์ ตาม

หลักฐานของคณะบัปติสต์ ปรากฏว่า หมอยัดสัน (Judson) มิชชันนารีคณะนี้ สอนศาสนาประจำอยู่ประเทศพม่า ได้พบปะคนไทยในประเทศพม่าเป็นอันมาก ซึ่งโดนกวาดต้อนออกไปเป็นเชลยศึกเมื่อครั้งกรุงแตก จึงได้ร่ำเรียนภาษาไทยกับคนไทยที่นั่น และได้แปลพระคัมภีร์เป็นภาษาไทย สร้างแท่นพิมพ์และหล่อตัวพิมพ์ไทยขึ้นที่เมืองอินเดีย และพิมพ์พระคัมภีร์เป็นภาษาไทย ออกแจกจ่ายคนไทยในประเทศพม่า แท่นพิมพ์แท่นนี้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๒ ก่อนหมอยอนครอเพิ่ดจะมาเจริญทางพระราชไมตรีถึง ๕ ปี และได้ส่งไปให้คณะบัปติสต์ประจำสิงคโปร์ใช้ เมื่อหมอกุสลาฟ หมอทอมลิน หมอโยนส์ เข้ามาเมืองไทยในเวลาต่อมา ก็ได้เรียนภาษาไทย แปลพระคัมภีร์เป็นไทย แล้วไปว่าจ้างให้คณะบัปติสต์ที่สิงคโปร์พิมพ์จากแท่นนี้ ต่อมาหมอบรัดเลซึ่งอยู่ในคณะมิชชันนารีอเมริกัน ได้มาซื้อแท่นพิมพ์นี้เป็นสมบัติของคณะของท่าน และนำติดตัวมากรุงเทพ ฯ ด้วย ฉะนั้นเกียรติคุณในการสร้างแท่นพิมพ์และหล่อตัวอักษรไทย จึงควรเป็นของหมอยัดสันและร้อยโทโลว์ร่วมกัน ส่วนหมอบรัดเลนั้นได้เป็นผู้แก้ไขดัดแปลงแท่นพิมพ์เก่าให้ทันสมัย และสั่งจากอเมริกาให้สร้างขึ้นใหม่อีกหลายเครื่อง และได้ใช้แท่นพิมพ์สมัยใหม่นี้ ที่สำนักงานคลองบางกอกใหญ่ในภายหลัง

ในข้อที่ว่าหมอบรัดเลสนิทสนมใกล้ชิดกว่าฝรั่งอื่น กับเจ้านายขุนนางไทยนั้นจะเห็นได้จากจดหมายเหตุของหมอบรัดเลเอง ประกอบกับหนังสือซึ่งผู้อื่นแต่งขึ้นในสมัยไล่เลี่ยกัน เช่นแหม่มลิโอโนเวนส์เล่าไว้ตอนหนึ่งว่า แหม่มต้องมีภารกิจคัดพระราชหัตถ์เลขาของในหลวงให้เป็นตัวหนังสือที่อ่านได้ง่าย พระราชหัตถ์เลขาส่วนมากเกี่ยวกับกิจการบ้านเมือง แต่ในบางครั้งก็เกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ ซึ่งโปรดพระราชทานไปตีพิมพ์ในหนังสือบางกอกรีคอร์เดอร์ของหมอบรัดเล ตอนหนึ่งแม่มเขียนว่า "หมอบรัดเลเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่ ค.ศ. ๑๘๓๕ ได้รับพระราชทานความสนิทสนมกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาแต่ครั้งยังทรงผนวชอยู่ แต่ท่านผู้เฒ่าที่น่านับถือทั้งคู่นี้มักจะโต้แย้งแสดงคารมกันในหน้าหนังสือพิมพ์เนือง ๆ เช้าวันนี้ได้ทรงพระราช-

นิพนธ์โต้แย้งเรื่องมนุษย์เราเกิดมามีบาปติดตัว ของหมอบรัดเล ขณะที่แหม่มกำลังคัดพระราชหัตถ์เลขาเพื่อจะส่งไปตีพิมพ์นั้น พระองค์ท่านทรงสำราญพระราชหฤทัยเป็นอันมาก เพราะทรงพระราชดำริว่า คราวนี้หมอบรัดเลคงจะต้องยอมจำนนต่อเหตุผลของพระองค์ท่านเป็นแน่"

หมอบรัดเลเป็นชาวเมืองบอสตัน เกิดร่วมสหชาติกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ มีอายุครบ ๓๑ ปี คือเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๓๕ อันเป็นปีที่ ๑๒ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และทูลกระหม่อมพระก็ทรงผนวชจำพรรษาอยู่ ณ วัดบวรนิเวศได้ ๑๒ พรรษา แต่แรกก็พักอยู่ที่วัดเกาะร่วมกับมิชชันนารีในคณะของท่านในสมัยนั้น ไม่มีฝรั่งอื่นมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในกรุงเทพ ฯ นอกจากพ่อค้าอังกฤษ ชื่อโรเบอตฮันเตอร์ (ต่อมาได้บรรดาศักดิ์เป็นหลวง และเป็นเลขานุการเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหนายก) และกงสุลปอร์ตุเกสชื่อซิลเวียรา (หลวงอภัยวานิช) พอมาถึง หมอบรัดเลก็เปิดโรงหมอขึ้นที่บ้านพักแจกจ่ายยารักษาโรคโดยไม่คิดมูลค่า และเรียนภาษาไทยกับครูและกับคนไข้ ในจดหมายเหตุตอนนี้ หมอบรัดเลบันทึกว่า "๒๑ กรกฎาคม (๑๘๓๕) นายฮันเตอร์ได้มาหาและพาฉันและแหม่มไปเยี่ยมคำนับพระยาศรีพิพัฒน์ (เจ้าคุณชายทัต บุนนาค) เจ้ากรมพระคลังสินค้า ท่านเจ้ากรมอายุประมาณ ๓๕ ปี (อันที่จริงอายุ ๔๔ ปี) ได้ถามฉันว่าเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมีความประสงค์อันใด นำวัคซินแก้ฝีดาษมาด้วยหรือเปล่า จะรักษาไข้ทรพิษและอหิวาตกโรคได้ไหม ผ่าตัดได้ไหม ฯลฯ ซึ่งฉันก็ตอบโต้ไปอย่างดีที่สุด ท่านบอกว่าเสียดายเหลือเกิน ถ้าหมอมาถึงกรุงเทพ ฯ ก่อนหน้านี้สักหน่อย ก็จะมีโอกาสถวายพระโอสถแด่เจ้านายไทย ซึ่งประชวรและสิ้นพระชนม์เมื่อเร็ว ๆ นี้" (ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์บันทึกไว้ว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าลักขณาประชวรไข้ป่วง สิ้นพระชนม์เมื่อ ๑๗ พฤษภาคม)..... ฉันมิได้ไปเยี่ยมคำนับเจ้าพระยาพระคลัง (เจ้าคุณชายดิส บุนนาค)

และหลวงนายสิทธิ (เจ้าคุณชายช่วง บุนนาค) บุตรของท่าน เพราะได้ทราบว่าท่านเจ้าพระยาพระคลังไปอยู่จันทบุรี เพื่อเสริมสร้างกำแพงเมือง และหลวงนายสิทธิก็กำลังต่อเรืออยู่จันทบุรีเช่นเดียวกัน....." หมอบรัดเลในเวลานั้น ยังไม่ได้ยินกิตติศัพท์ของสยามหนุ่มอีกผู้หนึ่ง คือคุณชายขำ บุนนาค ซึ่งเวลานั้นเป็นจมื่นราชามาตย์และกำลังสร้างป้อมอยู่ที่จันทบุรีเช่นเดียวกัน จึงมิได้บันทึกไว้ในจดหมายเหตุวันนั้น

หมอบรัดเล เปิดโรงหมอที่วัดเกาะได้ไม่ถึงเดือน กิตติศัพท์ก็แพร่หลายไปทั่วกรุงเทพ ฯ ว่า มีหมอฝรั่งเข้ามารักษาคนไข้อีกผู้หนึ่งแล้ว ทั้งนี้ก็เป็นเพราะว่า เมื่อ ๗ ปีก่อน หมอฝรั่งมาทำการรักษาโรคคือหมอกุสลาฟ แต่อยู่ได้ ๓ ปีก็อำลาเมืองไทยไป คนไทยในครั้งนั้นคงยังไม่เลื่อมใสในวิชาแพทย์แผนใหม่ เพราะจดหมายเหตุของหมอบรัดเลกล่าวว่า วันหนึ่ง ๆ แจกยารักษาคนไข้ประมาณ ๗๐—๘๐ คน แต่ส่วนมากเป็นคนจีน ในจดหมายเหตุลงวันที่ ๑๒ สิงหาคม มีบันทึกย่อ ๆ ว่า "เย็นวันนี้ได้ถวายปฏิสันถารต้อนรับเจ้าฟ้าน้อย" และลงวันที่ ๑๕ สิงหาคม "ฉันได้ไปถวายคำนับเจ้าฟ้าน้อย ที่วังของพระองค์ท่านตามนัดหมาย พระองค์ท่านโปรดศึกษาภาษาและขนบธรรมเนียมฝรั่ง ประดับวังด้วยเครื่องเรือนซึ่งทรงสั่งซื้อมาจากอังกฤษ ประทับและเสวยพระกระยาหารอย่างคนยุโรป คือใช้มีดและซ่อมช้อน โปรดกีฬาต่าง ๆ เช่นล่าสัตว์เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากหนังเสือ หนังหมี ซึ่งฟอกแล้ว และประดับอยู่ในวังเป็นอันมาก พระองค์ท่านเป็นนายพลทหารปืนใหญ่ และทรงกำกับการฝึกหัดทหารตามแบบอังกฤษด้วย" เจ้าฟ้าน้อยซึ่งหมอบรัดเลได้ถวายปฏิสันถารดังกล่าวคือ เจ้าฟ้าจุฑามณีซึ่งต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในเดือนตุลาคมนั้นเอง หมอบรัดเลก็จำต้องย้ายบ้านจากวัดเกาะในสำเพ็งไปอยู่ที่พักใหม่ที่กุฎีจีน และเปิดโรงหมอรวมทั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่นั้น อยู่ได้ ๓ ปีก็ย้ายข้ามคลอง (กรมรังวัด) ไปอยู่ในบ้านปลูกใหม่ ซึ่งหมอบรัดเลบันทึกไว้ว่า "ท่านเจ้าพระยาพระคลัง ได้กรุณาปลูกบ้านสองหลังแบบยุโรปให้คณะเราเช่าอยู่ และท่านยัง

อนุญาตให้เราปลูกเพิ่มเติมเอาเองได้ในที่ของท่าน และคณะของเราก็ยินดีชำระค่าเช่าที่และบ้านให้แก่ท่านเป็นรายเดือน เดือนละ ๖๕ บาท" หมอบรัดเลอาศัยอยู่ที่บ้านหลังนี้กว่า ๑๕ ปี จวบจนเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ก็ทรงพระราชทานที่ให้อยู่ใหม่ คือที่คลองบางกอกใหญ่ หมอบรัดเลและคณะจึงย้ายโรงหมอและโรงพิมพ์มาอยู่ที่คลองบางกอกใหญ่นี้ จวบจนมรณภาพ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๑๖ อันเป็นปีที่ ๖ ในรัชกาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อย้ายมาอยู่กุฎีจีนใหม่ ๆ พอดีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทอดพระกฐินทางชลมารค มีขบวนเรือแห่แหนอย่างคับคั่ง แต่ครั้งนั้นยังไม่โปรดให้ราษฎรได้เฝ้าชมพระบารมีอย่างเปิดเผย หมอบรัดเลบันทึกข้อความเป็นข้อสำคัญว่า "วันนี้ ข้าราชการหนุ่มผู้หนึ่งได้แวะมาเยี่ยมเยียน รู้สึกว่าเป็นคนสงบเสงี่ยมและมีอัธยาศัยดีมาก แต่ก็ไม่ได้แนะนำตัวเองว่าเป็นใคร ได้ออกปากเชิญข้าพเจ้าและแหม่มให้ไปเยี่ยมเยียนท่านที่บ้านในวันรุ่งขึ้น ก่อนจะลาไปขุนนางหนุ่มผู้นี้ได้กล่าวว่า ตัวท่านพึ่งนำเรือต่อใหม่มาจากจันทบุรี แต่บิดาของท่านยังอยู่ที่นั่น เมื่อลาไปแล้วเราจึงได้รู้ว่าขุนนางหนุ่มผู้นี้คือหลวงนายสิทธิ บุตรคนใหญ่ของเจ้าพระยาพระคลัง.... ๒๔ ตุลา แหม่มและฉันเพิ่งกลับมาจากบ้านหลวงนายสิทธิ ซึ่งปลูกอยู่ไม่ไกลจากบ้านเราเท่าใดนัก เป็นบ้านปลูกตามแบบยุโรป และประดับด้วยเครื่องเรือนอย่างยุโรปทั้งสิ้น ที่หน้าบ้านมีป้ายใหญ่ เขียนเป็นภาษาอังกฤษว่า This is Luang Nai Sit's house Welcome friends. เราได้พบปะเพื่อนฝูงของท่านเป็นอันมากที่นั่น และเจ้าของบ้านก็ได้ต้อนรับขับสู้ด้วยน้ำใจอันดียิ่ง เราเห็นน้ำใจเจ้าบ้านและชมเครื่องเรือนแล้ว ทำให้อดคิดถึงบ้านของพวกเราในอเมริกาไม่ได้..... ๒๖ ตุลาคม วันนี้ได้ขึ้นไปชมเรือบริค (เรือใบสองเสา) ชื่อแอเรียล (เรือแกล้วกลางสมุทร) ซึ่งเป็นเรือบริคลำแรกที่ได้ต่อขึ้นในเมืองไทย และผู้ต่อได้นำมาจากจันทบุรีเมื่อสองสามวันนี้ เพื่อถวายพระเจ้าแผ่นดิน

ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่คนไทยต่อเรือตามแบบยุโรป เมื่อพิจารณาดูแล้ว ประกอบกับความคิดที่ว่า แบบที่ขุนนางผู้นี้ใช้อยู่ก็เห็นจะไม่สู้ดีนักและความรู้ในวิชาการต่อเรือของท่านก็คงเก็บเอาที่โน่นบ้างที่นี่บ้าง ข้าพเจ้าจึงขอยอมรับว่า เรือบริคลำนี้เป็นวัตถุพยานแสดงให้เห็นถึงอัจฉริยะในการช่างของขุนนางหนุ่มผู้นี้ว่ามีเหนือผู้อื่นทั้งหมดในเมืองไทย และถ้าจะเอาท่านไปเทียบกับคนฝรั่ง ก็จำต้องยอมนับท่านเข้าในจำพวกคนยุโรปผู้เฉียบแหลมผู้หนึ่ง ท่านผู้นี้กำลังต่อเรือแบบใหม่อยู่ที่จันทบุรีหลายลำ มีระวางบรรทุกตั้ง ๓๐๐-๔๐๐ ตันทั้งนั้น เมื่อคนชั้นปกครองในเมืองไทยมีความกระหายที่จะเรียนรู้ความเจริญแบบยุโรปเช่นนี้ ก็ย่อมทำให้พวกเราเกิดมีใจมุมานะที่จะอยู่ และปฏิบัติกิจการของเราต่อไปเป็นอันมาก...... ภรรยาของหลวงนายสิทธิมาแวะเยี่ยมภรรยาของฉัน ขณะที่ฉันขึ้นไปชมเรือและเพิ่งลากลับไป เธอมีคุณสมบัติน่าเลื่อมใสหลายประการ และมีนิสัยชอบคบค้าสมาคมกับคนยุโรปและอเมริกันเช่นเดียวกับสามีของเธอ" เจ้าคุณชายช่วง บุนนาค ในเวลานั้นอายุได้ ๒๗ ปี (อ่อนกว่าหมอบรัดเล ๔ ปี) ได้เป็นจมื่นไวยวรนารถภักดีศรีสุริยวงศ์ มีตำแหน่งราชการช่วยท่านเจ้าพระยาพระคลังผู้บิดา ซึ่งได้ว่าที่สมุหพระกลาโหมด้วย แต่พวกฝรั่งมักจะเรียกติดปากว่าหลวงนายสิทธิอันเป็นบรรดาศักดิ์เดิมของท่านแต่ต้นรัชกาลที่ ๓ แม้แต่ตอนปลายแผ่นดินพระนั่งเกล้าเมื่อเวลาหมอเหาและหมอมัททูนมิชชันนารีคณะเปรสบีเตเรียน เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในเมืองไทย เจ้าคุณชายช่วง บุนนาค ได้เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็กแล้ว แต่หมอเหาก็ยังเรียกท่านว่า หลวงนายสิทธิติดปากเช่นกัน

ในเดือนพฤศจิกายนปีนั้น หมอบรัดเลเกิดป่วยเป็นบิด และประกอบกับหลวงนายสิทธิเชิญหมอยอนสันให้ไปจันทบุรี โดยมีข้อตกลงให้หมอยอนสันสอนภาษาอังกฤษให้แก่ท่าน และท่านก็จะอนุญาตให้ได้แพร่ศาสนาแก่ชาวจีนที่จันทบุรี หมอบรัดเลจึงได้ติดตามเป็นแขกไปจันทบุรีด้วย ในการไปจันทบุรีครั้งนี้ หมอบรัดเลได้มีโอกาสไปแวะเยี่ยมเยียนทำความรู้จักคุ้นเคยกับท่านเจ้าพระยาพระคลังที่นั่นด้วย ซึ่งเป็น

เป็นโอกาสต่อมา ที่หมอบรัดเลได้เข้านอกออกในในบ้านเจ้าพระยาพระคลังสะดวกสบายกว่าฝรั่งคนอื่น ๆ ในครั้งนั้น การที่หลวงนายสิทธิได้เรียนภาษาอังกฤษกับหมอยอนสัน ได้เจรจากับพวกมิชชันนารีโดยไม่ต้องมีล่าม ย่อมแสดงให้เห็นว่าท่านรู้ภาษาอังกฤษจนเรียกว่าใช้ได้แต่ครั้งนั้น และการอนุญาตให้พวกสอนศาสนาแพร่ศาสนาของตนเป็นการแลกเปลี่ยนความรู้ภาษาอังกฤษในปีนั้น ต่อมาอีก ๑๐ ปี ทูลกระหม่อมพระ เจ้าฟ้ามงกุฎ ก็ได้ทรงพระราชทานวโรกาสแก่หมอหัสกัน ให้ถวายวิชาภาษาอังกฤษแด่พระองค์ท่านและพระสงฆ์ เจ้านายและขุนนาง ณ วัดบวรนิเวศ ตามจดหมายเหตุของหมอหัสกันบันทึกไว้ว่า "มิถุนายน ๑๔ (๑๘๔๕) ฉันได้รับพระราชหัตถ์เลขาจากเจ้าฟ้าใหญ่ ทรงพระราชทานห้องในเขตวัดให้ฉันสอนศาสนาและแจกหนังสือโดยมีข้อไขว่าฉันต้องถวายวิชาภาษาอังกฤษแด่พระองค์ท่าน เป็นการตอบแทน........ พระองค์ท่านตรัสว่า พระสงฆ์ที่เกาะลังกามีจดหมายมาทูลเป็นภาษาอังกฤษ และชาวลังกาก็เริ่มเรียนภาษาอังกฤษกันมาก แต่บาทหลวงกราบทูลว่า ถ้าจะทรงศึกษาภาษาอังกฤษแล้ว จะทรงตรัสภาษาลาตินผิดเพี้ยนไป...... ๑ กรกฎา ฉันเริ่มถวายภาษาแด่พระองค์ท่าน และมีพระสงฆ์ ๕ รูป และเจ้านายขุนนางไทยอีก ๑๐ ท่าน เรียนอยู่ด้วย สอนทุกวันจันทร์ อังคาร พฤหัส ศุกร์ ครั้งละ ๑ ชั่วโมง ตั้งแต่ ๙.๐๐ น. ถึง ๑๐.๐๐ น." หมอหัสกันถวายวิชาภาษาอังกฤษได้สามปีก็ล้มป่วยและถึงแก่มรณภาพ ทูลกระหม่อมพระก็เสด็จในงานฝังศพ และพระราชทานเงินให้แก่แหม่ม ๑,๕๐๐ เหรียญอเมริกัน

เมื่อกลับจากจันทบุรีแล้ว หมอบรัดเลได้เข้าเฝ้าถวายเยี่ยมคำนับเจ้าฟ้าน้อยหลายครั้งหลายคราว และยังได้รับพระราชทานวโรกาสให้เข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวัสสาซึ่งประชวรด้วยโรคชรา แต่สมเด็จพระพันวัสสาไม่โปรดในวิชาแพทย์แผนใหม่ หมอบรัดเลจึงไม่ได้รับพระราชทานวโรกาสถวายพระโอสถ กิตติศัพท์ของหมอบรัดเลตอนนี้ได้กระจายไปทั่ว ตั้งแต่อยุธยา สามโคก ปากลัด และปากน้ำ และแม้แต่ในรั้วในวัง

หรือตามวัดวาอารามด้วย เพราะฉะนั้นจึงปรากฏในจดหมายเหตุลงวันที่ ๗ เมษายน ปีต่อมาว่า "เจ้าฟ้าใหญ่พระอนุชาธิราชและมีสมณศักดิ์สูง เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศ ประชวร มีรับสั่งให้ฉันไปเฝ้าที่วัดบวรนิเวศเพื่อถวายพระโอสถ ฉันจึงถือโอกาสพาแหม่มไปด้วย ฉันครุ่นคิดไปตลอดทางว่า การที่จะพาผู้หญิงเข้าไปในพระราชฐาน จะเป็นการผิดพระราชประเพณี แต่พระองค์ท่านกลับทรงต้อนรับปฏิสันถารเราเป็นอันดี ทรงโปรดให้แหม่มและฉันนั่งเก้าอี้ และพระองค์ก็เสด็จประทับอยู่ตรงข้าม......... ๒๓ เมษายน เจ้าฟ้าน้อยโปรดส่งเรือมารับฉัน เพื่อให้ตามเสด็จไปถวายพระโอสถแด่เจ้าฟ้าใหญ่ ซึ่งยังคงพระประชวรอยู่ เจ้าฟ้าใหญ่ประทับบนพระเก้าอี้ และโปรดให้ฉันนั่งเก้าอี้อีกตัวหนึ่ง ส่วนเจ้าฟ้าน้อยและข้าราชบริพารหมอบเฝ้าอยู่ ฉันตรวจพระอาการแล้วรู้สึกว่าประชวรมาก พวกหมอแผนโบราณบอกว่าเป็นโรคลม ฉันกราบทูลถึงสมุฏฐานแห่งโรค แล้วทรงโปรดให้ฉันรักษาถวาย..... ๖ พฤษา เจ้าฟ้าใหญ่ทรงพระอักษรมาว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดส่งหมอหลวงไปถวายพระโอสถ พระองค์ท่านไม่เห็นทางที่จะขัดพระราชหฤทัยได้ จึงขอหมออย่าได้น้อยใจเลย ที่ทรงต้องกลับไปรับการรักษาแบบเก่าอีก......"

ข้อความอีกตอนหนึ่ง ในจดหมายเหตุลงวันที่ ๑๓ มิถุนายน ปีเดียวกัน หมอบรัดเลบันทึกว่า "เย็นวันนี้ ฉันกำลังเรียนหนังสือไทยเงียบ ๆ อยู่ในห้องแต่ผู้เดียว ก็ได้ยินเสียงฝรั่งร้องทักมาจากระเบียงหน้าบ้านว่า "Hallo Doctor! How do you do?" ฉันลุกขึ้นไปดู อยากรู้ว่าคนอังกฤษที่ไหนที่มาแสดงเป็นกันเองกับฉันเช่นนี้ ก็แลไปเห็นชายหนุ่มผู้หนึ่งรูปร่างสันทัดแต่ผิวคล้ำ แต่งกายด้วยชุดนายทหารเรืออังกฤษใหม่เอี่ยม ห้อยกระบี่ด้ามทองยืนท่าทางผึ่งผายอยู่ที่ระเบียงหน้าบ้าน ฉันเดินเข้าไปหาและกล่าวคำปฏิสันถาร แต่นายทหารเรือผู้นี้กลับหัวเราะลั่นด้วยความชอบใจ ฉันจึงจำได้ว่ามิใช่คนอังกฤษใครอื่นเลย ที่แท้คือเจ้าฟ้าน้อยนั่นเองพระองค์ท่านทรงชุดนายทหารเรืออังกฤษ ซึ่งทรงสั่งจากนอกมาถึงใหม่ ๆ และรีบเสด็จมาเยี่ยมฉันทันที ทรงสนทนาปราศรัยกันอยู่พักใหญ่แล้วจึงเสด็จกลับ"

หมอบรัดเลเข้ามาอยู่ในเมืองไทยยังไม่ครบปี ก็เริ่มพูดไทยในที่ชุมนุมชน ดังท่านได้บันทึกไว้ลงวันที่ ๒ พฤษภาคมปีเดียวกันว่า "วันนี้ฉันได้แวะไปเยี่ยมท่านเจ้าพระยานคร (ศรีธรรมราช) ที่จวนของท่านอีกครั้งหนึ่ง ได้ถามได้ความว่า ยาถ่ายซึ่งฉันได้มอบให้ไว้แต่วันก่อน ท่านยังไม่ได้รับประทาน เพราะเกรงจะเป็นยาพิษ ฉันจึงพยายามชี้แจงว่าเป็นยามีสรรพคุณในทางรักษาท้อง ไม่มีพิษอันใดเลย ท่านจึงเรียกคนของท่านที่ล่ำสันออกมาผู้หนึ่ง และให้กินยาถ่ายนั้นต่อหน้าฉัน และบอกฉันว่า ถ้าคนของท่านไม่เป็นอันตรายแต่อย่างใด ท่านจึงจะรับประทานยาต่อภายหลัง วันนี้ฉันเริ่มพูดไทยเป็นครั้งแรกต่อหน้าคนเจ็บป่วยหลายคนในบ้านเจ้าพระยานคร ชี้แจงถึงสรรพคุณยาแผนใหม่เป็นอันมาก......"

เมื่อได้คัดจดหมายเหตุของหมอบรัดเลมาเพียงนี้ ก็พอเป็นเครื่องสังเกตได้ว่า หมอบรัดเลได้เริ่มติดต่อแต่เริ่มแรกกับเจ้านายสำคัญ ๆ ของไทยเรา คือเจ้าฟ้ามงกุฎและเจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งในแผ่นดินต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ส่วนข้าราชการไทย หมอบรัดเลก็มีความสนิทสนมกับเจ้าพระยาพระคลัง (คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ ๔) พระยาศรีพิพัฒน์เจ้ากรมคลังสินค้า (คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติในรัชกาลที่ ๔) พระยาศรีสุริยวงศ์ (คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๔ และเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในรัชกาลที่ ๕) ส่วนคุณชายขำ บุนนาค ซึ่งในเวลานั้นได้เป็นจมื่นราชามาตย์ (คือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี ในรัชกาลที่ ๔ และได้รับพระราชทานศักดินาและเครื่องยศอย่างสมเด็จเจ้าพระยา ในรัชกาลที่ ๕) คงจะได้รู้จักคุ้นเคยกับหมอบรัดเลในเวลาต่อมา เพราะปรากฏชื่อหมอบรัดเลในหนังสือ "กิจจานุกิจ" ของท่านว่า เคยแสดงปุจฉาวิสัชนาในเรื่องศาสนากันมาแต่รัชกาลที่ ๓ และในรัชกาลที่ ๔ ท่านก็ได้เขียนบทความโต้แย้งความเห็นหมอบรัดเล ในหน้ากระดาษหนังสือพิมพ์บ่อย ๆ คือหนังสือบางกอกรีคอร์-

เตอร์ ประจำปี ค.ศ. ๑๘๖๕ ขุนนางไทยทั้งสี่นี้เมื่อเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ก็ได้เป็นกำลังสำคัญสนองพระเดชพระคุณ จัดการเปลี่ยนระเบียบการปกครองแบบใหม่ตามพระบรมราโชบาย ซึ่งทรงโปรดให้เปิดเมืองท่ายกเลิกการผูกขาดสินค้า โปรดให้มีการค้าโดยเสรี และท่านทั้งสี่นี้ได้เป็นคณะกรรมการร่วมกับพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ในการทำสัญญาทางพระราชไมตรีตัวอย่าง กับประเทศอังกฤษซึ่งเซอร์ยอนเบาว์ริง เป็นอัครราชทูตอัญเชิญพระราชสาส์นของพระนางเจ้าควีนส์วิคตอเรีย เข้ามาขอทำสนธิสัญญาการค้าขายและการเดินเรือ และด้วยพระบรมราโชบายอันสุขุมล้ำเลิศ เซอร์ยอนเบาว์ริง ต่อมากลับได้สนองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยโปรดให้เป็นอัครราชทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรี และสนธิสัญญาการค้าขายกับประเทศเบลเยี่ยม อิตาลี นอร์เวย์ และสวีเดนจนสำเร็จสมพระราชประสงค์ทุกประการ จึงทรงโปรดพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพระยาสยามนุกูลกิจสยามมิตรมหายศ เป็นอัครราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอน และมีหน้าที่ควบคุมดูแลราชกิจทั่วประเทศทั้งหลายทั้งมวลในทวีปยุโรป ซึ่งมีสนธิสัญญาการค้าขายกับประเทศไทยอีกโสดหนึ่งด้วย

ในข้อที่ว่า หมอบรัดเลเป็นมิชชันนารีที่มีประวัติครึกโครมโด่งดังที่สุดในเวลานั้น ก็เพราะในฐานะเป็นผู้ประพันธ์บทความ และผู้พิมพ์โฆษณาหนังสือบางกอกรีคอร์เดอร์ ต้องตกเป็นจำเลยคดีหมิ่นประมาทกงสุลฝรั่งเศส ชื่อ ม. โอบาเรต์ กงสุลอังกฤษในครั้งนั้น คือมิสเตอร์นอกซ์ รับเป็นทนายให้แก่หมอบรัดเล และกงสุลอเมริกัน ชื่อมิสเตอร์ฮูด เป็นผู้พิพากษาในศาลกงสุล ศาลกงสุลในรัชสมัยพระจอมเกล้า ฯ เป็นอภิสิทธิ์ที่พวกฝรั่งเรียกร้องตามสัญญาทางพระราชไมตรี และกว่าจะยกเลิกไปในตอนปลายรัชสมัยพระจุลจอมเกล้า ฯ ประเทศไทยต้องเสียดินแดนพระตะบองและเสียมราฐให้แก่ฝรั่งเศส และสี่รัฐมลายูให้แก่อังกฤษ เป็นการแลกเปลี่ยน เกี่ยวกับศาลกงสุลนั้นมีหลักปฏิบัติอยู่ว่า ถ้าคนในบังคับกงสุลใดต้องตกเป็นจำเลย โจทก์ก็ต้อง

ฟ้องร้องจำเลยในศาลกงสุล ซึ่งจำเลยอยู่ในบังคับ แต่ถ้าจำเลยเป็นคนไทย ก็จำต้องฟ้องร้องยังศาลต่างประเทศซึ่งมีหม่อมราโชไทยเป็นอธิบดีศาล เพราะฉะนั้นในกรณีที่หมอบรัดเลต้องตกเป็นจำเลย โจทก์ก็คือกงสุลฝรั่งเศส จึงต้องนำเรื่องขึ้นฟ้องร้องยังศาลกงสุลอเมริกัน และเพราะกงสุลของประเทศมหาอำนาจ ๓ ประเทศมีบทบาทร่วมอยู่ด้วย และข้อความซึ่งหมอบรัดเลประพันธ์ และ ม. โอบาเรต์ ฟ้องว่าเป็นการหมิ่นประมาทท่าน ก็เกี่ยวเนื่องมาจากความประพฤติ ซึ่ง ม. โอบาเรต์บังอาจแสดงหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเป็นคดีที่ครึกโครมที่สุดในสมัยนั้น

เรื่องย่อ ๆ มีอยู่ว่า บาทหลวงฝรั่งเศส เจ้าอาวาสวัดญวนสามเสน เกิดข้อวิวาทกับลูกวัด ซึ่งเป็นข้าราชการไทยชื่อพระยาวิเศษ บาทหลวงไปฟ้อง ม. โอบาเรต์ว่าคนไทยดูถูกคนฝรั่งเศสและศาสนาของคนฝรั่งเศส จึงเป็นการดูถูกประเทศฝรั่งเศสด้วย ม. โอบาเรต์ จึงมีหนังสือกราบทูลขอให้ในหลวงลงโทษถอดถอนพระยาวิเศษเสียจากตำแหน่งขุนนาง ในหลวงไม่โปรด แต่ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้ศาลต่างประเทศพิจารณาคดี ขณะที่ศาลกำลังสอบถามข้อเท็จจริงจากปากคำโจทก์จำเลย ทั้งบาทหลวงและพระยาวิเศษ ต่างโต้เถียงกันว่าอีกฝ่ายหนึ่งพูดโกหก และศาลยังไม่ได้ตัดสินประการใด บาทหลวงโกรธรีบออกจากศาลตรงไปฟ้อง ม. โอบาเรต์ ม. โอบาเรต์ก็โกรธเป็นฟืนเป็นไฟ มีหนังสือไปกราบทูลว่า ไม่มีความจำเป็นที่จะให้ศาลพิจารณาแล้ว เพราะพระยาวิเศษได้ดูถูกบาทหลวงต่อหน้าศาล ซึ่ง ม. โอบาเรต์ ถือว่าเป็นการหลู่เกียรติชาติฝรั่งเศสด้วย จึงขอได้โปรดถอดถอนพระยาวิเศษและลงโทษให้จงหนักกับทั้งขอเสนอให้แต่งตั้งคนฝรั่งเศส ชื่อ ม. ลามาชขึ้นแทนตำแหน่งพระยาวิเศษด้วย และมอบให้ ม. ลามาชถือหนังสือเข้าไปเฝ้า แต่คืนนั้น ม. ลามาชแวะดื่มสุราเพื่อปลุกกำลังใจเป็นอันมาก และได้เข้าไปในพระราชฐานประมาณตีสี่ของคืนนั้น ม. ลามาชรับราชการอยู่แล้วเป็นผู้ฝึกหัดทหารรักษาพระองค์ จึงเข้าไปในพระราชฐานได้แม้ใน

ยามวิกาล แต่เพราะเมามายมาก ประกอบกับมีนิสัยกักขฬะหยาบช้า และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงประชวรมาหลายเวลาเพิ่งทุเลา และกำลังประทับฟังสงฆ์แสดงธรรม จึงขอให้ ม. ลามาช กลับไปก่อน จะโปรดสอบสวนให้ในตอนเช้า แต่ ม. ลามาชไม่ยอมทูลลา กลับขึ้นเสียงแสดงอำนาจต่าง ๆ ต่อพระองค์ จึงโปรดให้ทหารเอาตัวออกไป ม. ลามาชได้รับความอับอายขายหน้า ก็รีบไปฟ้องต่อเติมกับ ม. โอ-บาเรต์ กงสุลฝรั่งเศสก็ทำหนังสือถวายในหลวงทันที มีความว่า เขาจะกลับประเทศฝรั่งเศส เพื่อกราบทูลแด่พระจักรพรรดินโปเลียนให้ทรงทราบ และขณะที่เขาไม่อยู่นี้จะขอให้นายพลเรือฝรั่งเศสประจำไซ่ง่อน มาดูแลรักษาผลประโยชน์ของคนฝรั่งเศสในกรุงเทพ ฯ ต่อมาอีก ๒–๓ วัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงมอบให้หม่อมราโชไทยเป็นผู้ไปชี้แจงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในศาลต่อ ม. โอบาเรต์ แต่หม่อมราโชไทยไม่มีโอกาส และพูดได้ไม่กี่คำ ม. โอบาเรต์ก็ขว้างเครื่องยศของหม่อมราโชไทยตกไปแตกกระจายหมด และจิกผมหม่อมราโชไทยฉุดกระชากและกลิ้งตกกระไดไปทันที (หม่อมราโชไทยถึงอนิจกรรมในปีต่อมา)

หมอบรัดเลได้ทราบข่าวนี้ ก็เขียนบทความลงในหน้าหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์เดอร์ ตำหนิติเตียนการกระทำอันต่ำช้าของ ม. โอบาเรต์ เป็นอันมากว่า ม. โอ-บาเรต์ เป็นทูตของมหาจักพรรดิ ซึ่งทรงปรีชาญาณเป็นเลิศทั่วทั้งทวีปยุโรป และถ้าทรงทราบถึงพระเนตรพระกรรณเข้าเมื่อใด ก็จะทรงกริ้ว ม. โอบาเรต์เป็นแน่ และในกรณีพิพาทระหว่างบาทหลวงและลูกวัด ก็เป็นอำนาจหน้าที่ของบาทหลวงจะลงโทษทางศาสนาแก่ลูกวัดของตนเอง หาใช่กิจของทูตจะเข้าไปเกี่ยวข้องไม่ และการที่ ม. โอบาเรต์ ขอให้โปรดถอดถอนข้าราชการไทยนั้น ม. โอบาเรต์อาศัยอำนาจข้อใดในสนธิสัญญา ส่วนการกระทำเยี่ยงสัตว์ป่าต่อหม่อมราโชไทย ผู้ซึ่งเคยอยู่ในคณะทูตไปจำเริญทางพระราชไมตรี ณ ราชสำนักควีนส์วิคตอเรีย เป็นที่เคารพนับถือแก่ชนทุกชั้นทั้งไทยและเทศ เป็นผู้ที่ดำรงความเป็นธรรมและซื่อสัตย์สุจริตจนได้รับยกย่อง และ

เห็นชอบจากสถานกงสุลต่าง ๆ ให้เป็นอธิบดีศาลต่างประเทศ และผู้ซึ่งยังเป็นเชื้อพระวงศ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยเช่นนี้ เป็นความประพฤติซึ่งมีแต่คนฝรั่งเศสเท่านั้นที่สามารถแสดงออกมาได้

หมอบรัดเลจบบทความเรื่องนี้ว่า "แต่สิ่งแปลกประหลาดที่สุดในเรื่องนี้ก็คือว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ กลับทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ ม. โอบาเรต์เข้าเฝ้า เพื่อทูลลากลับไปยังประเทศฝรั่งเศส และยังทรงพระกรุณามอบของขวัญเป็นที่ระลึกพระมหากรุณาธิคุณ แก่ ม. โอบาเรต์อีกด้วย ทั้งนี้ส่อให้เห็นว่าคนไทยช่างมีจิตใจอ่อนไหวได้ง่ายเหลือเกิน และพร้อมที่จะผันแปรไปจากทางที่ถูกที่ควร"

ม. โอบาเรต์กลับไปประเทศฝรั่งเศสปีกว่าก็กลับมา โดยเป็นทูตอัญเชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าจักรพรรดินโปเลียนมาถวาย พร้อมทั้งพระแสงกระบี่มีอักษรจารึกว่า "ของเอมเปอเรอฝรั่งเศส ถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม" และพระแสงอันย่อมถวายเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ มีอักษรจารึกว่า "ของพระยุพราชกุมารฝรั่งเศสถวายพระยุพราชกุมารสยาม" เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปีที่แล้ว ดูประหนึ่งจะเงียบหายไปเฉย ๆ แต่หลังฉากนั้น ข้าพเจ้าได้ค้นพบจดหมายฉบับหนึ่ง เขียนโดยเซอร์ยอนเบาว์ริงจากกรุงอังกฤษ ถึงแหม่มริโอโนเวนส์ ลงวันที่ ๓๐ มิถุนายน ๑๘๖๗ ความว่า "...เกี่ยวกับเรื่องกักขฬะหยาบช้าของ ม. โอบาเรต์นั้น ข้าพเจ้าไม่สงสัยเลยว่า เอมเปอเรอ จะไม่ทรงกริ้วและคาดโทษ ม. โอบาเรต์แล้ว ข้าพเจ้าได้กราบทูลให้ทรงทราบนานแล้ว เพราะฉะนั้น ม. โอบาเรต์ก็ดี หรือคนฝรั่งเศสอื่น ๆ ก็ดี คงจะไม่กล้าประพฤติหยาบช้าให้ทรงทราบถึงพระเนตรพระกรรณอีกเป็นแน่...... การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงโปรดแต่งตั้งขุนนางไทย แทนพระราชดำริเดิมที่จะทรงตั้งข้าพเจ้า ให้เป็นทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับราชสำนักของเอมเปอเรอนั้น ข้าพเจ้าก็กล่าวได้แต่เพียงว่า การที่ข้าพเจ้าได้รับพระกรุณาธิคุณให้เข้าถึงพระเนตรพระกรรณของเอมเปอ-

เรอนั้น เป็นคุณสมบัติส่วนตัว ซึ่งจะโอนหรือมอบให้ผู้อื่นเป็นการยาก แต่ทว่าเมื่อใด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงโปรดใช้สอยข้าพเจ้าในราชกิจอื่น ๆ ในภายหน้า ก็ขอแหม่มได้กราบทูลเถิดว่า ราชกิจนั้น ๆ ของพระองค์จะไม่เสื่อมเสียไป โดยมือของข้าพเจ้าเป็นแน่แท้" พิจารณาดูพระราชกุศโลบาย ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และการที่พระองค์โปรดเลือกใช้คนที่เหมาะที่สมกับโอกาสเช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดถึงพระปรีชาญาณอันล้ำเลิศของพระองค์

ในปีนั้นมีเรื่องสะสางปักปันดินแดน ซึ่งติดต่อกับอาณานิคมฝรั่งเศส ทางประเทศอินโดจีน ม. โอบาเรต์มีความประสงค์ที่จะขอให้โปรดถอดถอนกรรมการผู้หนึ่งออกเสีย คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหกลาโหม เพราะ ม. โอบาเรต์มาสำนึกได้ว่าท่านผู้นี้เป็นก้างขวางคอ และเป็นภัยต่อผลประโยชน์ของประเทศฝรั่งเศสในเรื่องพรมแดนเป็นอันมาก ก็ไม่ทรงโปรด ม.โอบาเรต์หาโอกาสเข้าเฝ้า เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยอมตามความประสงค์ของตน จึงสั่งให้ ม. ลามาชคอยรายงานพระอิริยาบถมาให้ทราบ วันหนึ่ง ขณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกำลังเสด็จพระราชดำเนินกลับจากพระอารามหลวงจะเข้าวัง ทอดพระเนตรเห็น ม. โอบาเรต์กำลังยืนดู ม. ลามาชหัดทหารอยู่ จึงพระราชดำรัสถามว่า มีกิจธุระอันใดจึงมายืนเกร่อยู่หน้าพระบรมมหาราชวังเช่นนี้ ม. โอบาเรต์ฉวยโอกาสยื่นข้อเสนอ ขอให้โปรดถอดถอนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ออกจากกรรมการปักปันพรมแดน และยังได้บังอาจกราบทูลด้วยว่า ถ้ามิโปรดให้เป็นไปตามความประสงค์ของเขาแล้ว เกรงว่าพระราชสัมพันธไมตรีอันดีระหว่างสองประเทศอาจขาดสะบั้นลง และสงครามอาจเกิดขึ้นได้เป็นแท้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงตรัสตอบประการใด รีบเสด็จเข้ายังพระบรมมหาราชวัง

หมอบรัดเลสืบทราบเรื่อง จึงเขียนบทความกระทุ้ง ม. โอบาเรต์หลายอย่างหลายประการ และยังได้ลงความเห็นว่า "เมื่อพิจารณาการกระทำผิดวิถีทางทูตของ

ม.โอบาเรต์ครั้งนี้ เราจะไม่รู้สึกประหลาดใจเลยว่า ม.โอบาเรต์จะไม่พยายามอย่างที่สุดที่จะผันแปรเรื่องให้เป็นว่า ในหลวงได้ทรงหยามพระเกียรติของพระเจ้าจักรพรรดิเข้าให้แล้ว ซึ่งจะเป็นสาเหตุอ้างเพื่อทำสงครามกับประเทศสยาม เพื่อฝรั่งเศสจะได้ส่งกองทัพมาขับไล่ ถอดถอนท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาบดีให้ออกไปพ้นทาง และจะเป็นเหตุอ้างเพื่อยึดครองประเทศสยามต่อไป...... ก็การที่ ม. โอบาเรต์ขอต่อในหลวงที่น่าพระบรมมหาราชวังนั้น เปรียบได้ชัด ๆ เหมือนกับการขอตัดแขนขวาของรัฐบาลออก มิหนำซ้ำยังเป็นการขอให้ควักลูกตาขวา และอุดหูทั้งสองข้างของรัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรวมกันอีกด้วย"

ต่อจากเหตุการณ์หน้าพระบรมมหาราชวังวันนั้น ม. โอมาเรต์ก็ไม่ได้กระทำการขัดขวางคณะกรรมการอย่างใดอีก เมื่อรัฐบาลได้พิจารณาเรื่องปักปันพรมแดนเสร็จแล้ว คณะทูตไทยประกอบด้วยพระยาสุริยวงศ์ไวยวัฒน์ (คุณชายวร บุนนาค) จางวางมหาดเล็ก และเป็นบุตรคนใหญ่ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็ได้เป็นราชทูตอัญเชิญพระราชสาส์นไปเฝ้าเอมเปอเรอนโปเลียน ณ ประเทศฝรั่งเศส ก็ได้ผลสมพระราชประสงค์ทุกประการ คือประเทศไทยยังได้ครอบครองดินแดนพระตะบองและเสียมราฐ มาจนปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่หมอบรัดเลผู้เขียนบทความกระทุ้ง ม.โอบาเรต์ ต้องตกเป็นจำเลย กงสุลอังกฤษรับอาสาเป็นทนายให้แก่จำเลย พวกฝรั่งในกรุงเทพ ฯ สมัยนั้นก็เอาใจช่วยจำเลย แต่ไม่ทรงโปรดให้เป็นเรื่องต่อความยาวสาวความยืด จึงทรงห้ามมิให้ข้าราชการผู้ใดไปเบิกตัวเป็นพยานว่าได้รู้เห็นเหตุการณ์ที่หน้าพระบรมมหาราชวังนั้น หมอบรัดเลไม่มีพยานที่จะพิสูจน์ให้ศาลเห็นว่า เหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นจริงมิใช่เป็นการกลั่นแกล้งปั้นเรื่องด่าโจทก์ มิสเตอร์ฮูด กงสุลอเมริกันเป็นผู้พิพากษา ก็ปรับไหมให้จำเลยชดใช้เกียรติคุณของ ม. โอบาเรต์ที่ต้องเสื่อมเสียไปเป็นเงิน ๔๐๐ เหรียญอเมริกัน ชาวไทยและเทศต่างก็พากันสงสารหมอบรัดเลและเรี่ยไรเงินค่าปรับไหมจ่ายให้โจทก์ไป ก็เป็นอันยุติคดีหมิ่นประมาท

เมื่อเรื่องราวสงบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงโปรดพระราชทานเงิน ๒,๐๐๐ เหรียญอเมริกัน ให้แก่หมอบรัดเล ในฐานะที่ได้ทรงโปรดใช้สอยให้ถวายยารักษาพระโรคต่าง ๆ แก่บรรดาพวกข้าราชการฝ่ายใน เมื่อหมอบรัดเลถึงแก่กรรมในปีที่ ๖ แห่งรัชกาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น อายุได้ ๖๙ ปี ได้แสดงบทบาทนานาประการในเมืองไทยมาถึงสามรัชกาล

พิมพ์ที่ บริษัท ประชาชน จำกัด (แผนกการพิมพ์)
35 ซอยพิพัฒน์ ถนนสีลม กรุงเทพฯ โทร. 32062
นายทรงเกียรติ เมฆทกา ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา
พ.ศ. 2517